

**Oost West,
Thuis Best?**

Studium Generale reeks 9106

**Oost West,
Thuis Best?**

Samenstelling: Suzette Haakma

**Uitgave: Bureau Studium Generale
Rijksuniversiteit Utrecht
Heidelberglaan 8, 3584 CS Utrecht**

Studium Generale reeks 9106

Uitgave van Bureau Studium Generale van de Rijksuniversiteit te Utrecht, november 1991.

Overname van één of meer artikelen(n) of gedeelte(n) daaruit is slechts toegestaan na verkregen toestemming van Bureau Studium Generale R.U.U. en betreffende auteur(s).

Samenstelling: Suzette Haakma.

Verwerking van de artikelen en lay-out: Käthe Grauenkamp en Saskia van Huisstede.

Ontwerp omslag: Frans Janssen.

Druk: O.M.I.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BILIOTHEEK, DEN HAAG

Oost

Oost West, thuis best? / samenstelling: Suzette Haakma. - Utrecht : Bureau Studium Generale, Rijksuniversiteit Utrecht. - (Studium Generale reeks, ISSN 0923-6767 ; 9106)

ISBN 90-72145-22-4

Trefw.: Oost-Europa / West-Europa.

Voorwoord

Suzette Haakma

In het kader van het Utrechtse Oost-Europa festival 'Boulevard Oost West' organiseerde het Bureau Studium Generale in oktober 1990 een serie lezingen over de verhoudingen tussen Oost- en West-Europa onder de titel 'Oost West, Thuis Best?'.
De eerste lezing op 3 oktober viel onverhoopt samen met de eenwording van Oost- en West-Duitsland.

Sindsdien zijn de ontwikkelingen in het Oostblok in een stroomversnelling geraakt. De roep om onafhankelijkheid klinkt van alle kanten en dagelijks zien we de beelden van een Lenin, die letterlijk van zijn sokkel wordt weggevaagd en met dit gebaar ziet het ernaar uit dat het communisme de laatste adem aan het uitblazen is.

Onlangs deze elkaar snel opvolgende veranderingen hebben we toch gemeend de in dit Studium Generale gehouden lezingen te moeten bundelen tot een boekje, aangezien de meeste verhalen nog niet aan actualiteit en kracht hebben ingeboet.

De beschouwingen en verwachtingen uit 1990 zijn nu reële vragen geworden.

M. Blaisse vraagt zich af of we de koude oorlog nog zullen gaan missen. Leefden we tot voor kort nog in een geruststellende periode, waarin de machtsverhoudingen in Europa en de rest van de wereld duidelijk lagen, nu wordt alles op losse schroeven gezet. Er ontstaat een anarchie van bestaande en opkomende democratieën. Dat kan tot alles leiden.

A. van Goudoever en *L. van Vucht Tijssen* bekijken respectievelijk de verschillen in leefstijlen tussen Oost- en West-Europa. Zijn deze verschillen uitsluitend een gevolg van de mate van welvaart of bestaan er dieperliggende fundamentele verschillen tussen Oost en West.

A. van Goudoever en *L. van Vucht Tijssen* bekijken respectievelijk de verschillen in leefstijlen tussen Oost- en West-Europa.

Zijn deze verschillen uitsluitend een gevolg van de mate van welvaart of bestaan er dieperliggende fundamentele verschillen tussen Oost en West.

Van Vucht Tijssen ziet als bindende factor in het kakelbonte geheel van Westeuropese leefstijlen de stedelijke cultuur, gekenmerkt door individualisering en solidariteit.

D. Ruevekamp beschrijft de toekomstige veranderingen en mogelijkheden voor de Russische vrouw. Zijn de problemen te vergelijken met die uit het Westen? Wat moet er in de nabije toekomst bevochten worden? Wil de vrouw uit de arbeidsmarkt, waar ze altijd te gedwongen heeft ingezet, of wil ze eindelijk ook eens doorstromen naar de hogere posities, waar ze nooit heeft ingezet? Hoe zit het met de arbeidsdeling tussen man en vrouw? Is de abortus niet een te alledaags verschijnsel geworden in de Sovjet-Unie, uit nood geboren? De Westerse opinies over Oosteuropese vrouwen zijn vaak erg onjuist.

Y. Brenner komt tot de conclusie dat het Sovjet-socialisme in feite niets anders is dan een variant van het kapitalisme. Wat als een socialistisch bouwwerk begon werd staatskapitalisme.

Marx had de socialistische revolutie voorbehouden aan een hoog-geïndustrialiseerde maatschappij.

Inhoudsopgave

	Pag.
We zullen de Koude Oorlog nog missen Europese (on)veiligheid in de jaren '90 <i>M. Blaisse</i>	9
Leefstijlen Oost-West <i>A. van Goudoever</i>	21
Individualisering en solidariteit De Westeuropese levensstijl <i>L. Vucht Tijssen</i>	27
Een nieuwe toekomst voor de Russische vrouw? <i>D. Ruevekamp</i>	39
Wat er mis ging met de ontwikkeling van het communistisch-economisch systeem <i>Y.S. Brenner</i>	53
Personalia	63

We zullen de Koude Oorlog nog missen Europese (on)veiligheid in de jaren '90

M. Blaisse

Inleiding

Aan alle radicale maatschappelijke veranderingen gaan ideeën vooraf. Politieke theorieën, toekomstvisioenen, hervormingsplannen uit de kokers van diegenen die zichzelf, hun partij of hun leiders na de revolutie aan de macht willen zien. In Midden- en Oost-Europa was dat vóór de omwenteling niet anders. Daarbij stond de democratische oppositie vrijwel altijd dezelfde invulling van de nieuwe orde voor ogen; na de onderdrukking, de vrijheid; na de geleide economie, de markteconomie; na de eenpartijstaat een pluriforme democratie en na het gevoel van de oorlogsdreiging de zekerheid van de vrede. Op papier zijn het vaak mooie ideële plannen. De werkelijkheid is jammer genoeg bijna even vaak anders. Opmerkelijk is dat theoretici meer dan eens vergeten dat de wereld niet in goede en kwade mensen te verdelen valt en dat het opheffen van een gewraakt systeem nog niet automatisch tot het paradijs voert. Meestal blijkt dat een systeem niet alleen tijd nodig heeft om zichzelf op te heffen, maar dat de hoofdrolspelers veelal niet in staat zijn om theorieën in de praktijk te (laten) brengen. Vrijheid is moeilijk te regisseren. En voor welvaart komen mentaliteitsverandering, discipline, beheersing en solidariteit. Dat is allemaal erg veel gevraagd, zeker als de prioriteiten niet goed worden gesteld. Over welvaart en vrijheid praten, zonder de veiligheid als basis te nemen, is niet alleen gevaarlijk, maar ook naïef. Theoretici zijn soms naïef. Bij het nadenken over een nieuwe orde werden in Midden- en Oost-Europa vanzelfsprekend vergelijkingen gemaakt met het politieke systeem in het Westen. Daarbij is vaak vergeten dat het Westen lang niet zoveel reden heeft tot zelfgenoegzaamheid als politieke theoretici in voormalige communistische staten dachten. De democratie is niet perfect. Liberalisme sluit onrechtvaardigheid niet uit. Een vrije maatschappij is niet per definitie vrij van oorlog. Kortom: een nieuwe orde en het einde van de Koude Oorlog - zo die al ten einde is - garanderen nog lang geen vrede.

Niet alleen in het 'Andere Europa'¹⁾ is de afgelopen jaren over een nieuwe orde nagedacht. President George Bush voorspelde in zijn boodschap aan de natie op 11 september 1990, dat hij een nieuwe wereldorde aan de horizon zag. Een nieuwe wereldorde, als gevolg van het faillissement van het communisme en de nieuwe bescheidenheid van de Sovjet-leiders. Een orde zonder de inmiddels zo vertrouwd geworden tegenpolen, die elkaar naar het leven stonden, maar met een nieuw Europa, dat steeds meer gaat lijken op de droom van De Gaulle. Het Europa van de Oeral tot de Atlantische Oceaan, waarbinnen vijanden vrienden zullen worden en een langdurige vrede dichterbij is gekomen.

Na het uiteenvallen van het marxistisch systeem in de Sovjetunie en haar satellietstaten zullen op den duur ook de laatste communisten het opgeven, menen optimisten in het spoor van Bush. De Volksrepubliek China is het enige bastion waar de nieuwe orde nog geen greep op heeft. Nieuwe orde staat voor een betere wereld.

Maar de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa, de spanningen in de Unie van Sovjet-republieken, de ontwikkelingen in de Golf, de confrontatie tussen de islamitische en de joods-christelijke culturen zijn even zoveel factoren, die aan dit verwachtingspatroon knagen.

De nieuwe orde van Bush en andere zogenaamde optimisten is niet alleen een visioen, zij staat ook bol van hypocrisie. Zonder garanties voor veiligheid, welvaart, democratie en onderwijs mag ook een Amerikaanse president niet verwachten dat er een betere wereld komt. De woorden van Bush werden door realistische waarnemers al direct in twijfel getrokken. Een nieuwe wereldorde? Maar dan wel met de VS als internationale politieman.

De orde wordt door de machtigste gedichteerd. Dat is menige analist in Polen, Hongarije, Tsjechoslowakije en Roemenië niet ontgaan. Orde noch vrede ontstaat vanzelf. Noch in het Midden-Oosten, noch in de Balkan, noch in de Sovjetunie, noch in de VS, noch waar ook op deze wereld.

Homo homini lupus.

Zowel in het Westen als in het voormalige communistische Europa worden de primaire reacties van de gewone burgers misschien wel onderschat. De portemonnee komt eerst, dan de zorg voor de clan en pas dan het idealisme. Over vrede wordt alleen in abstracte zin na-

gedacht. Iedereen wil vrede, maar slechts weinigen zijn bereid daar de prijs voor te betalen. We blijven mensen, en landje veroveren zit ons in het bloed. Daarom gaat de geschiedenis ook gewoon door, met of zonder perestroika, glasnost, Gorbatsjov of Bush. Het einde van de historie mag dan door Francis Fukuyama in een berucht geworden essay²⁾ zijn voorspeld, de ontwikkelingen wijzen op het tegendeel. Het laatste uur blijkt niet te hebben geslagen voor ideologieën, het liberalisme heeft nog lang niet overal gewonnen en de tijden zijn nog geen 'aaneenschakeling van saaie, op de materie gerichte en onheroïsche momenten geworden'.³⁾

In zijn essay over de morele noodzaak van de Amerikaanse presentie in de Golf, schreef Richard Nixon dat Amerika niet om de olie, de democratie of het veiligstellen van banen in de wapenindustrie, maar om 'ideologische redenen' Koeweit tegen Irak diende te verdedigen.⁴⁾ Nixon is eerlijker dan Bush. Want natuurlijk gaat het nog steeds om ideologie; om invloed, macht, geld en status. Ook in het Europa van de Oeral tot de Atlantische Oceaan.

De nostalgie van de Koude Oorlog

Het einde van de Koude Oorlog betekent niet het einde van de oorlogsdreiging. Het betekent wel dat er opnieuw over de filosofische kaders van de Europese veiligheid moet worden nagedacht. Verdwenen zijn de routine en de voorspelbaarheid die het sjabloon-denken van het Koude Oorlog-tijdperk kenmerkten. Gekomen zijn vraagtekens. Welke rol gaat Duitsland spelen? Hoe zal de Sovjetunie zich ontwikkelen? Wat gebeurt er als de Balkan, Joegoslavië voorop, ontploft? Hoe zullen de minder bedeelde landen in Oost- en Midden-Europa reageren op hun omgeving? Kortom: hoe broos is de regionale en dus de Europese vrede?

Zoveel moeilijk te beantwoorden vragen tegelijk hebben sommige analytici nerveus gemaakt. Zij zijn zich gaan afvragen of zij de goede oude tijd, toen ze nog wisten wie waar stond, niet misten. Ex-president Valéry Giscard d'Estaing van Frankrijk en de voormalige veiligheidsadviseur van het Witte Huis, Henry Kissinger, zeiden vlak na de val van de Muur dat zij nu al naar de orde der dingen terugverlangden. Zij vroegen zich af of Saddam Hoessein Koeweit wel had durven veroveren als de Russen hun stevige greep op Bagdad niet hadden opgegeven. Ook meenden zij dat de Balkan minder explosief zou zijn

geweest als de Koude Oorlog was blijven bestaan. Minder beroemde nostalgici bleken vrij snel bereid hun eigen welzijn boven dat van de bewoners in het voormalige Oostblok te stellen omdat zij vreesden dat een regionale chaos zich wel eens als een olievlek hun richting op zou kunnen verspreiden.

De ontwikkelingen in de Baltische Republieken zullen deze tegenstanders van de revolutie waarschijnlijk wel goed hebben gedaan. Toen de Sovjet-minister van buitenlandse zaken Edoeard Sjevardnadze, het 'nieuwe orde'-gezicht van Moskou, in december 1990 opstapte hadden zij al kunnen vaststellen dat de Koude Oorlog niet voorbij is maar zich hoogstens heeft vermomd als 'de nieuwe orde'.

De bedreiging

Als we onder veiligheid het militaire aspect verstaan en dus niet bedreigingen die te maken hebben met milieu, gezondheid, immigratie of grondstofreserves, dan kunnen we stellen dat er aan het begin van dit decennium drie potentiële gevaren bestaan voor de Europese veiligheid, die alle drie vanuit Europa zelf komen:

- de Sovjetunie;
- Midden- en Oost-Europa;
- Zuidoost-Europa.

In december 1989 werd op Malta door de twee supermogendheden afgesproken dat de Sovjetunie haar militaire aanwezigheid in Midden- en Oost-Europa zou reduceren in ruil voor een grotere toegankelijkheid tot de Westerse economie. Aanvankelijk leek deze afspraak voor alle partijen heel gunstig te zijn. Maar niemand durft vandaag te voorspellen hoe de Sovjet-revolutie zich zal ontwikkelen. Vast staat dat de chaos in de Sovjetunie niet eindeloos kan blijven duren en dat de kans op een herwaardering van de gekozen strategie met de week groeit. Een autoritair antwoord is denkbaar, een militaire coup evenzeer. De Sovjetunie is een supermogendheid gebleven, met een kernarsenaal dat niet kan worden onderschat. Het einde van de Koude Oorlog 'oude stijl' betekent niet dat de Sovjetunie nooit meer een bedreiging kan worden.

Het gebied tussen de Zwarte Zee en het Balticum vormt op het eerste gezicht een veel minder grote militaire bedreiging. De etnische, godsdienstige en nationalistische twisten, die tijdens de Koude Oorlog bevroren konden worden, zouden onverwachte gevaren in zich kunnen

herbergen. Transsylvanië, Kosovo, Moldavië, Macedonië: namen uit vervlogen tijden, die allemaal weer als zelfstandige staten terug kunnen komen, via burgeroorlogen die de grenzen zouden kunnen overschrijden. *"De Balkan van tegenwoordig is niet die van 1914. Er is weinig kans op een herhaling van Serajevo"*, zegt de Amerikaanse politoloog Robert Hunter.⁵⁾ *"Zowel de VS als de Sovjetunie willen de spanningen in dat gebied zo laag mogelijk houden"*, voert Hunter als verklaring aan. Heeft hij nooit een Joegoslaaf ontmoet? Emoties zijn niet te kanaliseren. Zeker niet als wraakgevoelens, religieus fanatisme en nationalisme in één vat zitten. Thomas Hobbes schreef het al: *"Ongetemde anarchie is de beste basis voor oorlog"*. Dit soort anarchie heeft de 45 jaar vóór de Koude Oorlog gekenmerkt en - inderdaad - tot oorlog geleid.

De situatie in de meeste landen van Oost- en Midden-Europa laat zich nog niet met 'ongetemde anarchie' omschrijven. Maar pessimisten vrezen dat het daar wel naar toe gaat. In het somberste geval komt de Koude Oorlog in volle hevigheid weer terug. En nogmaals: een enkeling zal dan opgelucht ademhalen, omdat alles weer bij het oude is. Overzichtelijk en duidelijk. Wat bedoelen degenen die de Koude Oorlog missen hiermee?

Tweedeling versus verdeling

Laten wij eerst kijken naar de ingrediënten die de vrede in de 'oude orde' garandeerden. Laten wij er dan vanuit gaan dat de verdeling en de aard van militaire macht tussen staten de diepste oorzaken vormen voor oorlog en vrede. De vrede die wij in Europa hebben gekend sinds 1945, kunnen wij aan drie factoren toeschrijven:

- de bi-polaire distributie van militaire macht op het Europese continent;
- het machtsevenwicht tussen de VS en de Sovjetunie;
- de aanwezigheid van kernwapens - in het bijzonder die voor de lange afstand - in beide kampen.⁶⁾

Over het nieuwe Europa weten wij nog niet zoveel, maar we weten wel dat Europa teruggaat naar een multi-polaire verdeling van macht, zoals die ook kenmerkend is geweest voor de hele periode vanaf de vrede van Münster in 1648 tot 1945. Een periode die bijna geheel in het teken stond van continue oorlogvoering.

Een groot aantal politicologen is van mening dat de kansen voor vrede niet doorslaggevend beïnvloed worden door het nationale politieke karakter van de verschillende staten - d.w.z. dat het karakter van het staatsstelsel, niet het karakter van de individuele eenheden waaruit deze is opgebouwd, staten tot oorlogvoeren aanzet - en deze politicologen zijn daarom ook pessimistisch over de toekomst van Europa als het om handhaven van de vrede gaat. Zij verwijzen bijvoorbeeld naar 1789, het jaar van de Franse Revolutie. Het jaar van de vrijheid, dat voorafging aan jaren van terreur, oorlog en veroveringen ...

Wat heeft vóór 1945 tot al dat geweld geleid? Inderdaad: het ontbreken van een machtsevenwicht, van een bi-polaire distributie van macht waardoor een aantal staten kon hopen op winst uit oorlog en derhalve niet voor oorlog terugdeinsde. Europa kende bijvoorbeeld in 1914 een groot aantal supermogendheden: Rusland, Engeland, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Frankrijk. Elke staat hoopte landje te kunnen veroveren om zijn invloed en macht uit te kunnen breiden, en probeerde dat ook. Wat dat betreft is er niets veranderd. Irak dacht winst te boeken door Koeweit te veroveren profiterend van de verwarrende situatie waarin enerzijds de Sovjetunie en de VS hun greep op de regio aan het verliezen waren terwijl verscheidene mogendheden om de suprematie in het gebied streden, te weten Syrië, Egypte en Irak.

Dit vormt allemaal nog geen bewijs voor de stelling dat multi-polaire situaties per definitie gevaarlijk zijn. Maar je kunt wel zeggen dat een bi-polair systeem een zekere rust garandeert: er zullen zich bondgenootschappen formeren, waarbinnen vaste afspraken gelden, zodat er geen al te onverwachte bokkesprongen worden gemaakt met alle mogelijke gevolgen van dien.

In een bi-polair systeem in Europa bleken de kleinere staten veilig voor elkaar en bovendien hoefden zij - dat heeft de Koude Oorlog toch wel bewezen - niet te vrezen door een land te worden aangevallen dat zich binnen de machtssfeer van de 'eigen' supermogendheid bevond. Het is waar dat oorlogen tussen kleine staten minder verwoestend zullen zijn dan een oorlog tussen supermogendheden, maar een vonk kan een groot vuur maken ...

In een multi-polair systeem zijn coalities moeilijk te voorspellen. Er kunnen dus misrekeningen worden gemaakt over bondgenootschappen en mogelijke tegenstand als het op oorlog zou aankomen. Duitsland

wist in 1914 niet of Engeland zich tegen de Duitse expansiedrift zou verzetten en rekende al helemaal niet op Amerikaanse inmenging in de strijd. Op een dergelijke inmenging rekende Adolf Hitler in 1939 ook nog niet. Er werden dus risico's genomen omdat er geen zekerheden waren. Het is gevaarlijk als de kansen op een overwinning worden overschat omdat dit de drempel naar het voeren van oorlog verlaagt.

Bi-polaire en multi-polaire systemen zullen vreedzamer zijn naarmate de macht beter over de partijen is verdeeld. Nogmaals: als de kans om te winnen kleiner wordt omdat de onderlinge krachten niet al te zeer van elkaar verschillen dan is er minder kans op oorlog. Zo geldt ook dat wanneer oorlog maar afgrijselijk genoeg wordt gemaakt door de mogelijke inzet van kernwapens, een oorlog minder waarschijnlijk wordt, althans in de Europese situatie.⁷⁾

Eén van de historische redenen om oorlog te voeren is altijd weer een overdreven nationalisme geweest. Na 1945 verdween in veel gevallen het super-nationalisme, omdat de bezetters, of het nu de Amerikanen in West-Europa, in het bijzonder in de Bondsrepubliek, waren, of de Sovjets in het Oostblok, initiatieven in die richting in de kiem smoorden. Dat nationalisme komt weer terug. Eerder constateerden wij al dat daar waar de onderdrukking het sterkst is, dit het snelst de kop zal opsteken. Nationalisme, regionalisme, provincialisme en de logische stap naar het discrimineren en dus naar het racisme. Het hangt niet in de lucht, het is er al: in Polen, Hongarije, de DDR, Bulgarije, de Sovjetunie: overal hetzelfde liedje. Anti-semitisme, anti-dezen of antigenen. Racisme is een uitstekende voedingsbodem voor spanningen, voor conflicten, voor onrust. Daarbij komen religieuze verschillen (orthodoxen, christenen en islamieten vliegen elkaar om het minste of geringste in de haren). Economische naijver ligt ook aan de spanningen ten grondslag. De markteconomie invoeren is vaak eerder een mentaal dan een praktisch probleem, zoals de afgelopen tijd in Midden- en Oost-Europa is gebleken. Toen de geleide economie nog de standaard was, wisten sommige mensen te overleven met behulp van handigheidjes. Die mentaliteit dreigt nu de algemene levensbehoefte te geworden.

Europa kernmacht?

Als de Koude Oorlog werkelijk voorbij is dan zal dit uiteindelijk ook het einde van de NAVO betekenen. Van het Warschaupakt is al weinig meer over. Wat hebben Amerikaanse troepen immers te zoeken in

Europa als er geen vijand meer is? En wat moeten de Sovjet-troepen in de voormalige satellietstaten als er geen vijand meer is aan deze kant van hun grenzen? Wat er overblijft is een Europa met een vijftal grote tot zeer grote mogendheden: Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, mogelijk Italië en natuurlijk de Sovjetunie of ooit gewoon weer Rusland. Veel krachten, veel onrust, behalve als de afschrikkingstheorie toch van kracht blijft. De vraag is alleen hoe de verdeling van kernwapens er in het Europa van morgen zal plaatsvinden.

Een kernwapen-vrij Europa zou de spanningen kunnen opleveren, die Mearsheimer in het eerder door mij aangehaalde artikel ook aangaf: geen afschrikking, een verdeling van de macht langs economische en territoriale lijnen, met als gevolg angst bij de kleintjes voor overheersing door de groten.

Gefrustreerde verliezers en arrogante winnaars, net als in de dertiger jaren. Nationalisme plus onafhankelijkheidsstreven plus grensconflicten geeft burgeroorlog. Dat lijkt dus geen verstandig alternatief.

Wat dan wel? De status-quo handhaven? Met als kernmogendheden Frankrijk, Groot-Brittannië en de Sovjetunie? Sommige deskundigen zien een kernwapenvrij Centraal-Europa voor zich, met aan de flanken de drie kernwapenbezitters als bewakers van de orde. De Duitsers zullen dat op de lange duur niet aanvaarden. Zij zullen gelijke rechten willen krijgen en dus ook een kernwapen willen hebben. Maar behalve de Duitsers zullen ook de Polen, Tsjechen, Hongaren, Bulgaren en Joegoslaven de behoefte hebben onafhankelijk te zijn. Zonder kernwapens kunnen zij maar al te gemakkelijk door de Russen worden gechanteerd. En daar hebben zij geen zin meer in. Het scenario waarbij de huidige verdeling van kernwapens zo blijft, lijkt derhalve ook nogal onwaarschijnlijk.

Blijft over het scenario van de nucleaire proliferatie, ofwel een scenario waarbinnen steeds meer Europese landen kernwapens zullen bezitten. Als dit gebeurt, dan zal het proces zeer goed begeleid moeten worden. We kunnen ons de chaos niet eens voorstellen als iedereen maar wat doet en veiligheidsnormen over het hoofd ziet. De bestaande kernmachten moeten de nieuwe begeleiden. Dat betekent dat militaire geheimen met de Duitsers, de Polen, de Nederlanders gedeeld zullen moeten worden. Het betekent ook dat de afspraken die in 1968 zijn gemaakt om kernwapenverspreiding tegen te gaan, de Nuclear Non-Proliferation Act, moeten worden geschonden en dat zet de deur weer

open naar internationale verspreiding van kernwapens. Wie zou daar voor zijn? Geen van de alternatieven voor een NAVO-Warschaupak-achtige constructie klinkt aantrekkelijk.⁸⁾

Optimisten blijven echter zeggen dat je de pakten straffeloos kunt opheffen. Europa is te beschaafd om nog eens oorlog te voeren, zeggen zij. In het brede kader van de EG en morgen in dat van een economische samenwerking van de 35 Europese landen, zal oorlog niet meer mogelijk zijn, zeggen optimisten. Welvaart zal vrede garanderen, omdat oorlog immers vaak voortkomt uit jaloezie en hebzucht ... Deze optimisten gaan ervan uit dat de belangrijkste drijfveer van moderne staten het bereiken van een hoge welvaartsgraad is. Maar, als het erop aankomt, is het belangrijkste dat de staat overleeft, in een anarchistische, chaotische omgeving al helemaal. Sommigen denken dat de economie het tegenwoordig altijd van de politiek wint, maar de internationale politieke situatie zal de doorslag geven. Concurrentie op het vlak van de veiligheid maakt het moeilijk samen te werken op het gebied van economie. Bovendien kun je ook stellen dat afhankelijkheid van elkaar irritatie opwekt en juist aanzet tot zelfstandige acties. Te grote afhankelijkheid maakt kwetsbaar ...

Tussen 1890 en 1914 waren de Europese staten economisch onderling afhankelijker dan ooit tevoren. In die jaren werd de basis gelegd voor de Eerste Wereldoorlog. Maar, zeggen de optimisten die geloven in de vreedzame invloed van economische bondgenootschappen, tijdens de Koude Oorlog bestond toch de vrede hand in hand met economische samenwerking, zoals binnen de EG? Het antwoord daarop luidt dat niet de afhankelijkheid de vrede heeft gediend, maar dat de Koude Oorlog de afhankelijkheid heeft gestimuleerd. Een bedreigende Sovjetunie en de daaruit voortvloeiende invloed van de VS in Europa, dwongen de West-Europeanen de handen ineen te slaan. Nu de Koude Oorlog naar het heet niet meer bestaat en er geen directe aanleiding meer is voor een hecht teamverband, zouden de individuele leden van dat team wel eens met andere ogen naar elkaar kunnen gaan kijken.

Bij wijze van conclusie

Het Westen zou al met al belang kunnen hebben bij het handhaven van een deel van de oude orde, inclusief de confrontatiepolitiek, zij het op een lager niveau. Volgens Mearsheimer is het handhaven van deze confrontatiepolitiek alleen mogelijk als de Sovjetunie het initiatief

neemt. Het Westen kan niet waarmaken dat er Amerikaanse troepen in Europa blijven met als enig doel de Russen eveneens in de voormalige satellietstaten te laten. Het Westen zou niet moeten aansturen op totale terugtrekking van de troepen van de supermogendheden. Dit houdt in dat het Warschaupakt en de NAVO alleen opgeheven kunnen worden als er op een andere wijze bondgenootschappen ontstaan die vrede garanderen, omdat slechts grote samenwerkingsverbanden een afschrikingsfunctie kunnen hebben. Want: afschrikking blijft de beste garantie voor de vrede. Mocht de Sovjetunie zich inderdaad helemaal terugtrekken, dan moet de internationale gemeenschap komen tot proliferatie-afspraken die de vrede niet verder weg brengen en dan zal nationalisme, racisme, discriminatie binnen de perken moeten worden gehouden. Maar door wie? Een onmogelijke opgave.

Voorlopig zal 'veiligheid' in Europa afhangen van de ontwikkeling van menselijke instellingen en opstellingen. Vrede handhaven zonder instellingen die het doel hebben om de vrede te dienen, lijkt helemaal een onmogelijke opgave. De gerespecteerde onderzoeker Robert Hunter dringt zelfs aan op de ontwikkeling van een 'veiligheidscultuur', een gemeenschappelijk waardepatroon, een vredelievende attitude.⁹⁾ Maar dat zou betekenen dat de mens op zich zou moeten veranderen. Theoretici blijven naïef. Of misschien is het eerder optimistisch, en is dat de enige strohalm waaraan wij ons met het oog op het handhaven van de vrede kunnen vastklampen.

Noten

1. De in Parijs docerende Tsjechische politicoloog Jacques Rupnik gebruikte deze term in zijn televisieserie *The other Europe*, die in 1990 in samenwerking met de BBC in vele landen werd vertoond.
2. F. Fukuyama, 'The end of history', in: *The National Interest* (summer 1989), pp. 3-18.
3. S. Hoffmann, 'A new world and its troubles', in: *Foreign Affairs* (Fall 1990), p. 115.
4. R. Nixon, 'A war about peace', in: *European Affairs* (Feb/March 1991), pp. 5-8.
5. R.E. Hunter, 'Europe in the Nineties: Security and disarmament', *Conference at the Istituto Affari Internazionali* (Rome 1990).
6. J.J. Mearsheimer, 'Why we will soon miss the Cold War', in: *The Atlantic* (Feb/March 1991), pp. 35-50.
7. In dit kader is het interessant vast te stellen dat de afschrikkingstheorie werkt in gebieden waar de mens liever in leven blijft dan voor een ideaal te sterven. In de islamitische wereld, bijvoorbeeld, kunnen andere uitgangspunten gelden. Sterven voor Allah in de heilige oorlog, de Jihad, is een deugd. De natuurlijke angst voor vernietiging die de Oost-West relaties in evenwicht hield, geldt dus niet overal.
8. J.J. Mearsheimer, op. cit.
9. R.E. Hunter, op. cit.

Leefstijlen Oost-West

A. van Goudoever

Lifestyle bestaat nauwelijks in Oost-Europa. De maatschappij heeft niet zoveel differentiatie in subculturen dat er uiterlijk allerlei groepen in te onderscheiden zijn. Groepen die zich op een volstrekt eigen wijze kleden en versieren, leven en wonen, met elkaar omgaan, rituelen en symbolen hanteren en zich in het algemeen afzetten tegen alle andere vormen van lifestyle. Een verschijnsel dat alleen in een welvaartsmaatschappij kan bestaan, omdat dan alle benodigdheden te koop zijn. In Oost-Europa heerst de maatschappij van het tekort, van de goederenhonger. Als we groepen zien, dan betreft het boeren of arbeiders, ambtenaren. Die hebben wel een leefstijl, maar niet in de zin zoals wij het begrip voor West-Europa hanteren. Willen we groepen waarnemen die wel voldoen aan de gestelde criteria, dan moeten we identificeerbare clubjes tegenkomen die wel over goederen kunnen beschikken. In de Oosteuropese maatschappij waren dat tot voor kort de mensen van de partijelite. In het verleden het tsarenhuis, of de adel in diverse geledingen.

De officiële stijl van het communisme

Het leven onder het communisme was vreugdevol, op de toekomst gericht, optimistisch, als wij de officiële uitspraken van de communistische partijpers moeten geloven. Stalin zei het al in de jaren dertig: *"Het leven is beter geworden, kameraden, vrolijker"*. Alle boeren werden arbeider, alle arbeiders werden ambtenaren en zo verwisselden de mensen de boombasten schoen voor de blauwe kiel, het blauwe boord en tenslotte het witte boord. Verschil tussen man en vrouw was uitgeschakeld, want iedereen moest werken. Per definitie was discriminatie tussen de geslachten veroorzaakt door uitbuiting van de vrouw. Dat kon niet meer, omdat de vrouw zelf een inkomen had. Sociale problemen bestonden niet, er rustte een volledig taboe op. Bedrijfsongevallen kwamen niet naar buiten. Het aantal gehandicapten als gevolg van het

ontbreken van veiligheidsvoorzieningen was groter dan het getal der oorlogsinvaliden. Foto's van armoede werden niet afgedrukt. Andere verschijnselen zoals prostitutie waren bij de wet afgeschaft. Homoseksualiteit verboden en bestraft. Neen, alleen het moois werd getoond: technische hoogstandjes, stuwdammen, of mooie arbeiders en arbeiders die een arm verlangend naar de horizon van het communisme uitstrekten, korenaren in de hand, een boortoren als romantische achtergrond. Aan de einder immers gloorde het ideaal van de klasse-loze maatschappij waar men naar behoefte zou worden beloond. Voorlopig was het elke keer opnieuw de broekriem aanhalen. Iedere nieuwe partijleider kwam met nieuwe, mooie verhalen hoe goed het in de toekomst zou gaan, aan de horizon dus, maar voor het zover was, moest men eerst nog eens fiks de handen uit de mouwen steken. In het kader van de lifestyle: de partijwinkeltjes zorgden ervoor dat ieder in overvloed hamer-en-sikkel symbolen kon kopen, portretten van de leiders, partijspeldjes, vlaggen, rode dassen enzovoorts.

De werkelijkheid

Het schrille contrast tussen de have's en have-nots was in de communistische maatschappij pijnlijk goed waarneembaar, in tegenstelling tot de officiële claims. De partijelite werd aangeduid met *oni* (zij), 'hunnie' vrij vertaald. Zij vormden een groep met privileges. De kameraden die in grote zwarte auto's rijden. Zij kunnen een goede woning krijgen. Zij hebben eigen winkels waar wel van alles te koop is, zelfs Westerse artikelen, alles waaraan tekort is: *defitsitny*. Zij hebben eigen vakantieoord en mogen naar het buitenland reizen. Hun kinderen krijgen gemakkelijk toegang tot het hoger onderwijs. Aardig is dat deze groep zich optrekt aan de burgerlijke smaak. Het interieur is vol zware meubelen, inclusief bankstel en dressoir. In de Stalintijd was de traditionele 'rode hoek' waar in de boerenhut de heiligenikoon stond, vervangen door een nagenoeg identieke presentatie van kameraad Stalin of diens plaatsvervanger.

De anderen, die niet deelden in de voorrechten van de partijelite, hadden een heel ander bestaan. Tekort aan woonruimte zorgde voor een nauwkeurige afweging over het gewenste aantal kinderen: één kind was gebruikelijk. De avondbesteding bestond vaak uit het volgen van bijscholingscursussen of uit de ideologische les om te horen wat men geacht werd te denken. Uitgaansavondjes eindigden vroeg. Na tien uur in de avond was niemand nog buiten. Studenten deelden met vier of

vijf een kamer, elke etage bewaakt door een *dezjoernaja*, een conciërge die zich nauwkeurig hield aan victoriaanse gedragsnormen. Om aan het meest gewone voedsel te komen, stonden de vrouwen uren per dag in de rij. Vermoeidheid was hen van het gezicht af te lezen. De boerenvrouwen gingen naar de kolchozmarkt in de stad om een schamel bergje aardappelen of een paar kroppen sla te verkopen en zo het loon aan te vullen tot een minimumbestaan. De boeren hadden trouwens permissie nodig om zich in het eigen land te mogen verplaatsen en op reis te gaan. Zij waren tweederangsburgers die tot 1969 niet eens recht op een minimumloon hadden.

In deze stijl van leven was verzuim op het werk een normaal verschijnsel; drinken van alcohol op elk uur van de dag heel gewoon; roken van onsmakelijke tabak (een pleonasme?) de enige luxe. Geen wonder dat er ongelukken gebeurden toen Andropov en later Gorbatsjov de aanval op het alcoholisme inzetten. Men ging nog meer zelf stoken, dronk spiritus en parfum, kortom, er vielen talrijke doden, men spreekt van wel tienduizend. Geen wonder dat in de zomer van 1990, toen er tekort aan sigaretten was, een waar tabaksoproer ontstond.

Maar men wist niet anders, gewenning aan de maatschappij zoals die zich voordeed overheerste. En steeds ging het een ietsje beter, de levensstandaard steeg elke paar jaar enigszins, zodat men allang blij was. Zo merkt de bezoeker van de Sovjetunie wel degelijk vrolijkheid op, verwondert zich over het grote aantal volksschakers dat in het park zit. Mensen hebben een enorm incasseringsvermogen en weten zich aan te passen.

Dissidenten

Een aparte lifestyle mag men de dissidenten toedichten. Zij leven in de zorg gearresteerd te worden. In kleine kringen voeren zij hun discussies, lezen van elkaar de verboden publikaties die zij zelf op hun schrijfmachine vermenigvuldigen: dun doorslagpapier om veel kopieën te maken. Als zij worden betrapt, is ontslag vanzelfsprekend, veroordeling op grond van minstens straatschenderij waarschijnlijk, en dan de gevangenis en het kamp. Men leze in de *Ruslandmonitor* over de lifestyle van een straatje avant-garde kunstenaars, de *Foermanny* (vliegenschwammen). Hun bohemische levensstijl, het alcoholgebruik als

protest tegen de gevestigde maatschappij, het werk van Vysotski, het Taganka-theater horen bij elkaar.

Vanzelf, ook in de Sovjetunie was de nozemjeugd, de *stiljagi*; men vond of vindt er de Elvisfans, punkers, rockers, de heavy metal aanhang. Aardig is als men een rockconcert als klassiek concert beleeft: netjes in de zaal zittend. De reactie van het gemiddelde publiek is er niet minder heftig om, erg intolerant. Yuppies zijn in andere Oost-europese landen, Polen en Hongarije, al zichtbaar, rijden in Mercedes of BMW en zijn nog niet toe aan Alfa Romeo. Een marginaal verschijnsel tot zover.

Traditie

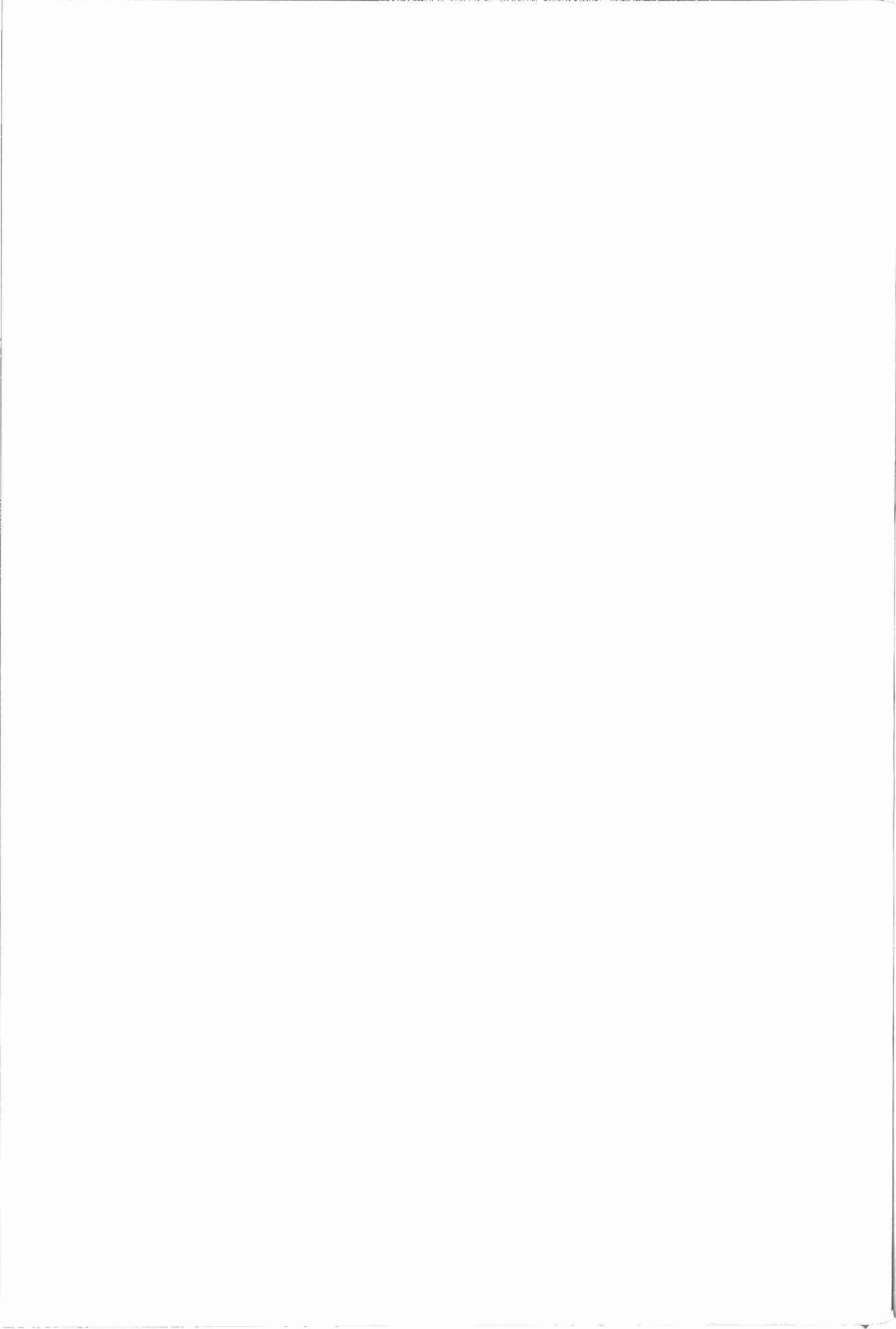
Men mag in Oost-Europa zeker niet de orthodoxe gelovigen overslaan, die nu weer in grote getale de kerken bevolken, de popes aanhoren terwijl voortdurend de klokjes worden geluid (of, in Roemenië, het slaan met stokken op elkaar). Voortdurend slaan zij een kruis op de eigen manier, bidden tot de ikoon. Trouwens, de geestelijken zijn weer terug in het straatbeeld, waarvan zij waren geweerd. Wie weet wat een gevolg het religieus herstel nog in sociaal-cultureel opzicht zal brengen. In Polen, waar de rol van de katholieke kerk ook tijdens het *communisme* niet zo beperkt is geweest, ontstonden de laatste tijd weer religie-gebonden verschijnselen die aan de Nederlandse verzuilde samenleving doen denken. Dat betreft de *Familiealliantie*, die vakantiecampen organiseert, of *Licht en Geloof*: gehandicaptenzorg.

Naast de religieuze traditionele gelovigen uit orthodoxe of Westerse kerken zijn er de nationaliteiten - etnische groepen - min of meer uiterlijk waarneembaar of door culturele gewoonten opvallend. Het kan tegelijk gaan om groepen islamieten, zeker in Centraal-Azië en in de Balkan belangrijke volksdelen. Maar daarmee komen wij met het thema lifestyle niet ver genoeg; het is niet de bedoeling een complete sociaal-culturele inventaris te geven. Ik wijs even naar deze richting om de beperking van onze eurocentrische ingangsvraagstelling aan te geven.

Straks?

In Oost-Europa brengt de politieke omwenteling tot op zekere hoogte ook een sociale revolutie. Er is een nieuwe elite aan het ontstaan,

gebaseerd op het bezit van geld dat in het zakenleven wordt verdiend. Een niet onaanzienlijk deel van de communisten bevindt zich hierin, omdat velen hun kennis van zaken en hun relaties hebben weten te benutten door een eigen bedrijf te stichten. De economische veranderingen brengen vooreerst veel armoede: men telt in Hongarije al een dertig procent van de bevolking die op de armoedegrens leeft, de Sovjetunie komt al een eind in dezelfde richting. In politiek en ideologie is nog geen nieuw alternatief. Solidariteit is niet erg zichtbaar, ieder voor zich: 'sauve qui peut' is het devies. Het uitspreken van idealen gelieve men achterwege te laten: die zijn besmet door het communisme dat met zijn idealen tot de taal van de leugen was vervallen. Uit de sociale anarchie zou zeer wel een nieuwe tweedeling te voorschijn kunnen komen: opnieuw een wij en zij, have's en have-nots. Dan zou wederom de vraag naar lifestyle een bittere, academische kwestie zijn. Het valt te hopen dat de economische grondslag van de Oosteuropese maatschappij daaraan kan ontsnappen. Als het Westen een substantiële bijdrage levert, mag dat van mij ten koste gaan van een stukje Westerse vrijheid in keuze van stijlen.

Individualisering en solidariteit

De Westeuropese levensstijl

L. van Vucht Tijssen

Kunnen we wel van één homogene Westeuropese levensstijl praten? Zijn de cultuurverschillen in West-Europa daarvoor niet te groot? Wat te denken bijvoorbeeld van de omgang tussen jongens en meisjes. In Italië, Spanje en Portugal gaat dat anders dan in Zweden, Noorwegen en Nederland. In Zuideuropese landen wonen meisjes en jongens zelden in één studentenhuis, en waar dat wel gebeurt, hebben ze gescheiden afdelingen. 's Avonds alleen naar het café; Nederlandse, Deense, Engelse, Duitse en Franse meisjes doen dat gewoon, maar een Spaanse mag al blij zijn als haar vriendje het goed vindt dat ze mee gaat. In Zuid-Europa is het café het domein van mannen. Ook de opvattingen over taakverdeling tussen mannen en vrouwen zijn niet hetzelfde. Zwangerschapsverlof voor vaders is in Zweden al ingeburgerd, in Nederland hebben we het wel, maar doen we er nog niet veel mee. In Griekenland wekt het idee alleen al grote hilariteit. Of neem de manier van zakendoen. In de zuidelijke landen is men vaak gastvrij en genereus. Relaties worden op alle mogelijke manieren in de watten gelegd. Ze worden mee uit eten genomen, ze krijgen cadeautjes en ze worden langs alle bezienswaardigheden van het land gesleept. In landen als Denemarken of Nederland gaat het allemaal veel minder uitbundig. Men houdt het afstandelijker en zakelijker. Een ander gebied waarop de culturele pluriformiteit in Europa zichtbaar wordt, is dat van de verhouding tussen burgers en de overheid. Italianen staan over het algemeen tamelijk wantrouwend tegenover hun overheid en proberen liever om alles zelf te regelen. Zweden zien hun staat juist als bondgenoot en beschermer. Nederlanders zien graag dat de overheid veel voor ze regelt, maar tegelijk moet ze zich nergens mee bemoeien. Tenslotte heeft elk land en zelfs iedere regio ook nog zijn eigen gewoonten op het gebied van voeding, kleding, huis-inrichten enzovoorts. Europa is cultureel gezien dus een lappendeken. Toch is er iets dat dit kakelbonte geheel bijeenhoudt, dat maakt dat de Westeuropese cultuur als geheel zich van anderen onderscheidt. De Westeuropese cultuur is een

specifiek *stedelijke* cultuur. Daarmee is niet gezegd dat er geen grote agrarische gebieden meer zijn. Die zijn er natuurlijk wel, onder meer in Zuid-Italië, Zuid-Spanje, Midden- en Zuid-Frankrijk en Oost-Duitsland. Met de karakterisering van de Westeuropese cultuur als een stedelijke samenleving wordt bedoeld dat mensen in heel West-Europa, ook op het platteland, hun leven inrichten op een manier die voor het eerst in steden tot bloei is gekomen. Kenmerkend voor die levensstijl is dat ze twee elementen in zich verenigt die ogenschijnlijk haaks op elkaar staan, namelijk individualisering en solidariteit.

De begrippen solidariteit en individualisering hebben beide betrekking op de relatie tussen afzonderlijke mensen en het samenlevingsverband waar ze deel van uitmaken. Solidariteit heeft betrekking op onderlinge zorg en afhankelijkheid van de leden van een gemeenschap. Individualisering slaat juist op de eigen vrijheid en verantwoordelijkheid van ieder mens. Ik begin met individualisering. Individualisering betekent allereerst dat mensen hun 'natuurlijke sociale omgeving', het gezin, de straat, het dorp waar ze geboren zijn, verlaten en zelf uitmaken waar ze wonen en werken. Deze vrijheid om zelf te kiezen hoe je bestaan inricht, houdt tegelijk in dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun bestaan, dat ze hun eigen doeleinden kunnen formuleren en daar hun handelen op kunnen afstemmen zonder zich al te veel gelegen te laten liggen aan wat de omgeving daar van denkt.

Dit individualiseringsproces manifesteert zich op de meest uiteenlopende gebieden. Steeds meer mensen wonen bijvoorbeeld alleen en zijn van plan dat ook te blijven doen. Mensen die zo'n jaar of twintig geleden op zichzelf wilden blijven, waren meestal nog aangewezen op het huren van kamers bij een gezin, want alles wat gebouwd werd, was afgestemd op het standaardgezin van man, vrouw en twee kinderen. Een volwassen persoon die niet getrouwd was, was bovendien in de ogen van de anderen altijd een beetje zielig. Alleen leven werd niet gezien als vrije keuze, maar als tegen je zin overgeschoten zijn. De normale toestand was het leven in gezinsverband. Dat is tegenwoordig anders. Het huwelijk is nog steeds de meest voorkomende samenlevingsvorm, maar er zijn steeds meer mensen die hun leven op een andere manier inrichten en die ook verlangen dat de samenleving daar rekening mee houdt, zowel op cultureel als materieel gebied. Er komen dan ook steeds meer voorzieningen en faciliteiten voor mensen die niet per se met anderen samen willen wonen. Wat geldt voor wonen, gaat ook op voor triviale zaken als boodschappen doen. Ook daar was de

standaardverpakking tot voor kort op het gezin afgestemd. Melk in een literpak. Havermout in een pondverpakking, diepvriesgroente in een 400 of 600 grams blok en zo verder. In de jaren tachtig is ook dat veranderd. Steeds meer dingen zijn te krijgen in één- of tweepersoons porties. Zo dringt individualisering op alle markten door.

Een andere kant van individualisering is de demografische. Moderne mensen krijgen steeds minder kinderen. Zo'n vijftig jaar geleden lag het gemiddelde kindertal nog op drie, nu is het 1,7. Kinderen gaan bovendien steeds jonger de deur uit. Een halve eeuw geleden bleven jongens thuis tot ze een eigen inkomen hadden. Voor meisjes gold zelfs dat ze bij hun ouders bleven tot ze een man gevonden hadden die voor ze kon zorgen. Tegenwoordig gaan kinderen rond hun achttiende jaar de deur uit, of het nu jongens of meisjes zijn en of ze een inkomen hebben of niet.

Behalve deze kwantitatieve, heeft individualisme ook een kwalitatieve kant. Mensen claimen, zoals gezegd, steeds meer het recht om hun leven op hun eigen manier in te richten en niet allemaal in hetzelfde gareel te lopen. Vrouwen bijvoorbeeld willen ook andere dingen kunnen doen dan trouwen en kinderen krijgen en mannen hebben tegenwoordig vaak geen zin meer om te werken tot ze er bij neer vallen. Daarom rammelen mannen en vrouwen aan de gangbare taakverdeling. Afwassen en kinderen naar bed brengen wordt steeds vaker door mannen gedaan, terwijl vrouwen werken, besturen en aan politiek doen. Zijn hier regels flexibeler geworden maar nog wel te herkennen, op andere terreinen zoals, kleding, vrije tijdsbesteding en woning-inrichting staat het iedereen vrij te doen wat zij/hij wil. De één wil televisie, de ander juist niet, sommigen vinden het leuk om de laatste mode te dragen, anderen zoeken het meer in tijdloos klassieke kleding. Is tennissen je favoriete sport dan doe je dat, maar roeien, joggen, wandelen of nog iets anders mag ook. Het is maar waar je zelf zin in hebt. De snelheid waarmee dit individualiseringsproces zich de laatste jaren voltrekt, wekt wel eens de indruk dat het tamelijk recent begonnen is, nl. in de 19de eeuw. Dat is niet zo. Sociologen, Max Weber voorop, hebben laten zien dat het individualiseringsproces een lange voorgeschiedenis heeft, die begint bij de opkomst van de stedelijke samenleving in de vroege Middeleeuwen, rond 1200. De stedelijke samenleving ontstaat dan omdat mensen zich onttrekken aan de feodale machtsverhoudingen en zich als 'vrije burgers gaan vestigen binnen een ommuurde verzameling huizen'. De eerste ontstaan in Italië

(Bologna, Venetië etc.) Wat later komen ze ook in Duitsland en de Nederlanden tot bloei. Zij brengen op twee manieren het individualiseringsproces op gang. Om te beginnen weken ze mensen los uit de traditionele verbanden en dwingen hen om op eigen benen te gaan staan. Daarnaast biedt de stedelijke samenleving mensen nadrukkelijk de ruimte om voor hun eigenbelang op te komen, iets wat de meesten in de feodale gemeenschap niet gegund is. Een volgende impuls krijgt het rationaliseringsproces van de reformatie. Het protestantisme stimuleert de gelovigen nog eens extra om los van hun familie en verwanten hun eigen geweten en daarmee hun eigen weg te volgen. De protestantse ethiek heeft bovendien royaal de ruimte aan het eigenbelang. Het kapitalisme is geen oorzaak van, maar een volgend vliegwiel voor het individualiseringsproces.

Alhoewel individualisme al geruime tijd een dominante trek van de Westeuropese samenleving is, maakt onze samenleving toch een tamelijk ordelijke indruk. Er is kennelijk iets dat 'Gesellschaft der Individuen', om een begrip van Norbert Elias te gebruiken, bindt en bij elkaar houdt. Daarmee komen we bij de tweede component van de Westeuropese levensstijl: de solidariteit. Anders dan in de feodale samenleving gaat het daarbij al lang niet meer om de concrete zorg voor de directe naaste, om de onmiddellijke solidariteit met de linker en rechter buurman met ouders, ooms en tantes en andere naasten, bij voorkeur gelegitimeerd door het geloof en gesteund door de kerk. In onze samenleving kennen we, behalve hier en daar op het platteland, amper meer burenhulp bij ziekte en begrafenissen of aalmoezen en bedeling voor armen. Toch bestaat er nog steeds een vorm van solidariteit, alleen is die veel abstracter. Het is niet zozeer een zorg voor de naaste, maar meer een zorg voor de kwetsbare medemens in het algemeen, zonder aanzien des persoons. Wij geven daar uitdrukking aan via het betalen van belasting en premies voor de sociale verzekeringen. Door middel van deze bijdragen aan staats- en verzekeringskassen zorgen we ervoor dat mensen die zonder werk zitten, niet door de bodem van het bestaan heenzakken en dat zieken, invaliden en ouderen de nodige professionele hulp krijgen. Ook als we zelf niet meer kunnen of willen zorgen voor onze burens en verwanten, maken we het op die manier mogelijk dat er andere voorzieningen getroffen worden, maar omdat het geld en de zorg terecht komen bij mensen die we helemaal niet kennen en die voor ons ook altijd anoniem zullen blijven, spreken we hier van abstracte solidariteit. In de Westeuropese samenleving is deze solidariteit geïnstitutionaliseerd in de verzorgingsstaat.

Net als bij individualisering wordt er vaak gedacht dat deze vorm van solidariteit betrekkelijk recent is en haar ideologische oorsprong met name in de Verlichting heeft. Inderdaad ontstonden de eerste vormen van sociale verzekering en professionele zorg zoals wij die kennen, in de 19de eeuw en komen ze als collectieve voorzieningen pas na WO II echt goed van de grond. Toch begint de abstrahering van de solidariteit al veel eerder en wel tegelijk met het individualiseringsproces. Ook de abstracte solidariteit heeft haar wortels in de stedelijke samenleving.

In de feodale samenleving stelt de horige zijn leven en werkkraft in dienst van zijn heer, maar hij krijgt daar ook iets voor in ruil terug. In ruil voor zijn diensten ontvangt hij van zijn heer niet alleen bescherming tegen vijandige krachten, maar ook, al is het vaak minimaal, eten en een dak boven zijn hoofd in geval van ouderdom en ziekte. De vorm van solidariteit waar de feodale samenleving op rust, is de gezamenlijke belofte van wederzijdse hulp. Ook in de rurale dorpsgemeenschappen voorzien burenhulp en *charitas* in de behoeften van de zieken, zwakken, ouderen, weduwen en wezen. Voor degenen die in de steden gaan wonen, vallen deze sociale vangnetten weg. In plaats daarvan gaan de burgers van de steden een contractuele verplichting aan tot wederzijdse hulp en steun. Vaak wordt zo'n contract nog eens gelegitimeerd door christelijk geloof en zijn ideaal van broederschap en naastenliefde.

In de 12de eeuw verklaren de inwoners van Aire in Artois bijvoorbeeld dat:

All belonging to the friendship of the town have agreed by faith and sacrament that each will help the other as his brother in anything usefull and honest (Black 1984: 57).

en in een andere stad zweren de inwoners dat:

certain of us ... have elected to be governed by a common oath-association, so that each one if need be may sustain his neighbour as his brother (Black 1984: idem).

Met de opkomst van het gildewezen worden ter ondersteuning van de zieken en zwakken fondsen gecreëerd. Deze fondsen zijn aanvankelijk vooral bedoeld voor de opvang van weduwen en van leden van het gilde, maar al gauw kan er ook in geval van ziekte of werkloosheid van een man een beroep op het fonds worden gedaan. Dergelijke

fondsen bestonden ook al wel in de rurale gemeenschappen, maar nieuw aan deze fondsen is dat de bijdrage verplicht is, terwijl hij in de dorpen nog op vrijwilligheid berust. Nieuw is ook dat de toewijzing van gelden niet meer op basis van persoonlijke voorkeuren of bekendheid gebeurt, maar dat ze volgens vastgestelde criteria worden verdeeld. Op die manier ontstaat in de stedelijke gemeenschap ook een specifieke vorm van solidariteit die al door een zekere mate van abstractie gekenmerkt wordt. In de 17de en 18de eeuw stort het bestaande sociale vangnet in elkaar en beleeft de Europese samenleving mede onder invloed van het opkomend protestantisme een radicale individualisering en moralisering van werkloosheid en armoede. Deze duurt tot in de 19de eeuw. Tegen deze achtergrond vallen de idealen van de Verlichting mede te begrijpen als een eerherstel van het stedelijke ethos, maar nu op het niveau van de natie-staat. Er bestaat een hardnekkig idee dat individualisering en solidariteit haaks op elkaar staan en elkaar onherroepelijk uitsluiten. In theorie zijn individualisten mensen die zich van niemand iets aantrekken behalve van zichzelf en hun eigen belangen. Ze zouden geen oog hebben voor de behoeften en gevoelens van anderen. Solidariteit met de zwakkeren zou hen vreemd zijn. Vanuit die veronderstelling vallen individualisering en solidariteit inderdaad niet met elkaar te verzoenen. Toch ligt dat in de praktijk minder eenvoudig. Het één blijkt dan onder bepaalde omstandigheden heel goed met het ander samen te gaan. Sterker nog, in een bepaalde vorm veronderstellen en versterken ze elkaar. Dat solidariteit wel abstraheert, maar niet verdwijnt, heeft alles te maken met individualisering. De mensen die de concrete solidariteit van de feodale of dorpsgemeenschap inruilen voor de relatieve anonimiteit van de stedelijke samenleving zijn primair op hun eigen belang georiënteerd. Maar omdat ze het oorspronkelijke sociale vangnet missen, zijn ze tegelijk meer bedacht op de noodzaak om zichzelf en elkaar te beschermen tegen tegenvallers en ook te helpen in geval van nood. De gedachte daarachter is dat het je zelf ooit kan overkomen. Individualisering betekent zo niet het afschaffen van iedere vorm van solidariteit, maar het ontwikkelen van een specifieke variant. Tegelijk geeft deze vorm van solidariteit op zijn beurt weer nieuwe impulsen aan de tendens tot individualisering. Dat zien we bijvoorbeeld in onze samenleving. Ook al hebben we de banden met de stam en de grootfamilie allang verbroken, binnen de kleinere kring van het gezin hebben mensen nog een groot stuk zorg voor kinderen, oudere ouders, zieken. Deze concrete zorg voor anderen kan een mens belemmeren in het maken van zijn/haar eigen plannen en het leiden van een eigen leven. We hebben ons

intussen ten dele van die zorg bevrijd. De AOW zorgt ervoor dat onze gepensioneerde ouders niet meer op het gezinsbudget drukken. Over het algemeen zijn we ook niet meer verplicht later onze hulpbehoevende moeder of vader te verzorgen. Als dat te veel van onze tijd vraagt en/of fysiek te zwaar wordt, kunnen we een beroep doen op gezinshulpen, bejaarden- en verzorgingstehuizen. Ook zieke familieleden vragen minder van onze tijd en aandacht dan vroeger. Daarvoor bestaan eveneens allerlei vormen van zorg. Dat betekent een groter stuk vrijheid om ons inkomen en onze tijd naar eigen inzicht te besteden en dat is weer een nieuwe impuls voor individualisering. West-Europeanen kunnen het zich veroorloven om een eigen leven te leiden, zonder dat dit ten koste gaat van de ouderen, zieken en zwakken van onze samenleving. Abstracte solidariteit, ook al is het vooral fiscale, voorkomt maatschappelijke chaos zonder het individualiseringsproces al te sterk af te remmen.

Er is een periode geweest in de Europese geschiedenis, waarin individualisering wél tot sociale wanorde heeft geleid. De industriële revolutie doorbreekt definitief de bestaande vormen van stedelijke solidariteit. Al eerder legt de Reformatie vooral in Engeland, Duitsland en Nederland de kiem voor een ethos waarbij het individu alle verantwoordelijkheid voor zijn bestaan op zijn eigen schouders geschoven krijgt. Als gevolg daarvan moet de naastenliefde die het katholicisme hoog in haar vaandel had staan, het veld ruimen voor een individualistisch ethos. Dat manifesteert zich onder meer op het gebied van werk en werkloosheid. Als een gezonde volwassen man geen werk kan vinden, zoekt men in die tijd de oorzaak niet in maatschappelijke en/of economische factoren, maar in de persoon zelf. Het idee is dat iedereen die wil werken dat ook inderdaad kan doen. Komt iemand zonder werk te zitten, dan is dat omdat hij te lui is om zijn handen uit de mouwen te steken. Aalmoezen en onderlinge steunfondsen brengen daar geen oplossing voor. Dat maakt mensen alleen maar afhankelijk. Het enige dat baat, is heropvoeding, het desnoods onder dwang aanleren van de juiste instelling. In Nederland, Engeland en later ook Frankrijk richt men daar ook speciale instellingen voor op: de rasphuizen. Om van hun luiheid af te komen, moeten werklozen daar zware arbeid verrichten zoals het raspen van hout. Deze individualisering van de werkloosheid betekent tegelijk een moralisering van armoede en werkloosheid. Zonder werk zitten wordt een schande die een mens aan zichzelf te wijten heeft. Als hij daardoor in de problemen komt, moet hij die zelf ook maar oplossen. 'God helpt wie zichzelf

helpt' is het idee. Voor een paar categorieën wordt een uitzondering gemaakt: weduwen, wezen en bejaarden. Dat zij in kommervolle omstandigheden raken, wordt niet als hun eigen schuld gezien. Zij komen dan ook wél in aanmerking voor liefdadigheid en worden daarom ook de 'deserving poor' genoemd. Wat vrouwen en kinderen van de liefdadigheid krijgen, is overigens ook maar mondjesmaat, want het idee blijft toch dat je een mens de prikkel tot arbeid niet moet ontnemen. Deze opvattingen richten weinig schade aan, zolang de economie na een crisis telkens weer voldoende expandeert om de 'heropgevoeden' opnieuw op te nemen, maar ze hebben minder prettige gevolgen als er een meer permanent overschot op de arbeidsmarkt dreigt te ontstaan.

Dat is het geval aan het begin van de 19de eeuw. De opkomst van het kapitalisme en de gelijktijdige afkalving van de traditionele instituties die als sociaal vangnet hadden gefungeerd (stedelijke fondsen, kerk, etc.), leiden dan tot een werkloosheid en armoede van ongekende omvang. Aanvankelijk zoekt men de oorzaak en de oplossing daarvoor weer bij de individuele mens. Pas langzaam breekt het inzicht door dat er ook macro-sociologische en economische factoren een rol spelen, waar op individueel niveau weinig aan te doen valt. Hoe men nu denkt over de voormalige communistische en socialistische regimes in Oost-Europa, het besef dat armoede en werkloosheid ook structurele oorzaken hebben, is mede te danken aan Marx en zijn voorganger Saint Simon. Hun denkbeelden vinden in het midden van de 19de eeuw in brede kring gehoor. In diezelfde periode beginnen politici, kerkelijke functionarissen, de opkomende vakbonden etc. zich, zij het niet altijd uit een behoefte aan hernieuwde solidariteit, bezig te houden met de vraag naar nieuwe sociale vangnetten. Aan het eind van de 19de eeuw komen de eerste wetten op het gebied van de sociale zekerheid tot stand. In de eerste helft van de 20ste eeuw wordt het bereik daarvan met name in de meer noordelijk gelegen Westeuropese landen vergroot en na WO II volgt de opkomst van de verzorgingsstaat. Die verzorgingsstaat wordt gedragen door de abstracte solidariteit, waar ik het al eerder over had. Deze abstracte solidariteit gaat overigens via donaties aan de NOVIB, Amnesty International en via een begrotingspost voor ontwikkelings samenwerking, zelfs over de grenzen heen. Het interessante van deze vorm van solidariteit is dat ze, omdat ze abstract is, niet op gespannen voet met individualisering staat, maar daar juist nieuwe impulsen aan geeft.

Met het ineenstorten van de communistische regimes doet zich echter in West-Europa een nieuw verschijnsel voor. Alhoewel individualisering en solidariteit in de verzorgingsstaat hand in hand gaan, benadrukken de bestaande politieke ideologieën óf de ene óf de andere kant. Als de verzorgingsstaat na WO II van de grond komt, gebeurt dat onder protest van de liberalen die de zaak liever aan de markt en de individuele verantwoordelijkheid over willen laten. Als aan het eind van de jaren 70 economen en sociologen de crisis van de verzorgingsstaat aankondigen, vatten de liberalen dit op als het startsein voor de afbraak van de verzorgingsstaat. Waar ze aan de macht komen, zoals in Engeland, maken ze daar ook onmiddellijk werk van. De Westeuropese sociaal-democraten hebben daar niet zo gauw een weerwoord op. In het midden van de jaren 80 wordt duidelijk dat de afbraak van de verzorgingsstaat de problemen niet oplost. Bovendien blijkt dat zij op bredere steun onder de kiezers kan rekenen, dan de tegenstanders hadden gedacht. Er moet een nieuwe balans worden gevonden. Het gaat eerder om een transformatie van passief naar actief burgerschap dan om de afschaffing van de verzorgingsstaat. Maar nog voordat er een nieuw evenwicht kan ontstaan, zien de voorstanders van de individualistische denkwijze hun kans schoon om opnieuw aan de wortels van het solidariteitsbeginsel te knagen. Gretig grijpen intellectuelen uit die hoek de ontwikkeling in Oost-Europa aan om ook het Westeuropese socialisme en zijn representanten failliet te verklaren. Tijdens het grote wereldcongres van sociologen in de zomer van 1990 in Madrid is bijvoorbeeld de linkse Duitse socioloog Habermas doelwit van de verguizing. Tegelijk worden Amerikaanse representanten van de neo-liberaal getinte nuts- en public choice-theorieën als de nieuwe helden toegejuicht.

In dezelfde tijd voeren Franse intellectuelen in *Le Monde* een verhit debat waarin de linkse denkers van de jaren 60 en 70 naar de schroot hoop worden verwezen. De één na de nader voert een pleidooi voor reïstitutionalisering van het ongelijkheids-idee en de daarop gebaseerde meritocratie. Zelfs in kringen van Oosteuropese en Latijns Amerikaanse intellectuelen valt een dergelijke tendens te bespeuren. Op een gezamenlijke bijeenkomst pleiten intellectuelen als Octavio Paz, Vaclav Havel en Vargas Llosa niet alleen voor een democratie, maar ook voor een ongeremd en individualistisch georiënteerd kapitalisme. In hoeverre deze trend doorzet, is niet duidelijk. Wat we wel van de Westeuropese geschiedenis kunnen leren, is dat Oost-Europa daar niet bij gebaat is. De ongelijkheid die een volledig individualis-

tisch kapitalisme creëert, legt alleen maar nieuwe kiemen voor maatschappelijke onrust. Onmisbaar voor een fatsoenlijke samenleving is dat vleugje abstracte solidariteit zoals wij dat in West-Europa kennen.

Literatuur

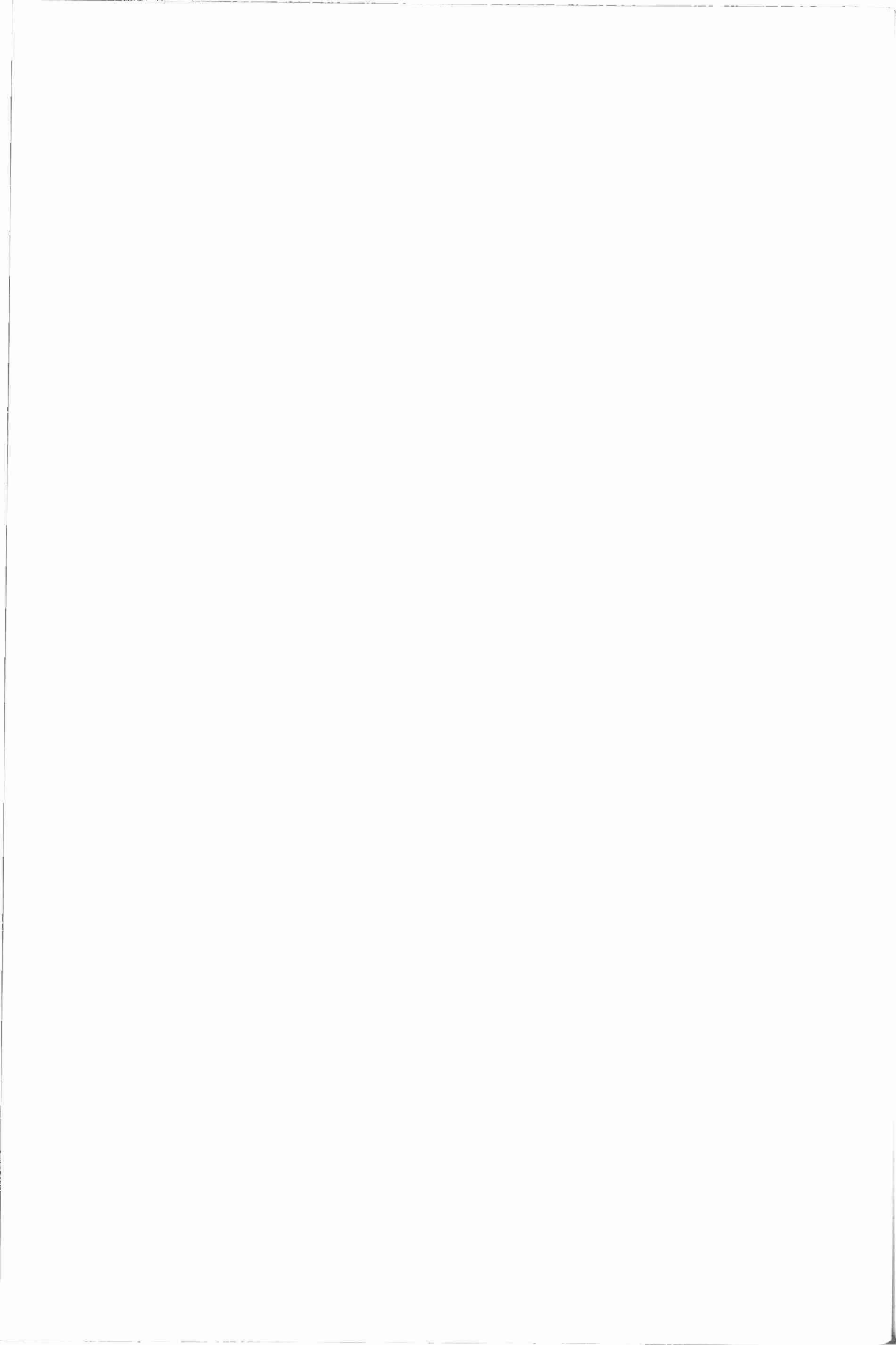
Achterhuis, H., *Arbeid een eigenaardig medicijn*. Baarn: Ambo, 1984.

Adriaansen, H.P.M. en A.C. Zijderveld, *Vrijwillig initiatief in de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem*. Deventer: van Loghum Slaterus, 1981.

Black, A., *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*. London: Methuen, 1984.

Loo, H., van der en W. van Reijen, *Paradoxen van Modernisering*. Muiderberg: Coutinho, 1990.

Swaan, A., de, *Zorg en Staat*. Amsterdam: Bert Bakker, 1989.

Een nieuwe toekomst voor de Russische vrouw?

D. Ruevekamp

Als op 7 november de parade op het Rode Plein is afgenomen en de militairen, de tanks en het volk weer huiswaarts keren, verschijnt er op het Rode Plein een legertje vrouwen. Ze zijn gewapend met bezempjes, ik zeg bezempjes omdat de stelen niet langer zijn dan een halve meter en deze vrouwen moeten het immense Rode Plein aanvegen. Op de achtergrond staan een aantal sproeiwagens te wachten. Die zullen het plein daarna ook nog aan een verfrissend bad onderwerpen. De bestuurders van deze wagens maken een praatje met elkaar of roken een sigaretje in afwachting van het moment dat de vrouwen klaar zijn en zij in de wagens kunnen klimmen en met een druk op de knop de sproeiapparatuur in werking zullen stellen. Nooit zal je een vrouw op zo'n truck zien klimmen en ook nooit zal je een man met een bezempje dat plein zien aanvegen. Beiden handelen naar de letter van de wet over de verboden beroepen voor vrouwen.

Wat wil deze wet zeggen. Deze wet behelst dat er een aantal beroepen schadelijk zouden zijn voor specifiek vrouwelijke organen en het besturen van een truck door vrouwen valt onder deze wet. Deze wet, die op het ogenblik 460 verboden beroepen voor vrouwen omvat en nogal vreemd in elkaar zit, laat vrouwen wel kapitein op een schip worden, maar ze mogen geen ingenieur zijn bij de burgerluchtvaart. Ze mogen niet de mijnen in, maar wel brokken kool en erts van de transportband tillen en in stukken hakken. Kromgebogen een plein aanvegen valt ook niet onder deze wet, dus vegen vrouwen het plein aan. Zou dit vegen gemechaniseerd worden dan werden deze vrouwen werkloos en de grote verdienste van dit land is nu juist dat vrouwen al meer dan 70 jaar recht op betaalde arbeid hebben. Ze hebben overigens niet alleen het recht hierop maar zijn hiertoe ook verplicht.

De revolutie, de burgeroorlog maar vooral de Tweede Wereldoorlog heeft aan veel mannen het leven gekost en van de vrouwen werd een arbeidsleger gevormd om de opengevallen plaatsen in te vullen.

Lang wil ik niet stilstaan bij de historische gebeurtenissen. Toen in oktober 1917 de revolutie een feit was en men alles wat ook maar enigszins naar bourgeoisie rook afschafte, wilde men ook de rol van de vrouw aanpassen. Het gezin was een uitvinding van de bourgeoisie die de ontplooiing van de vrouw belemmerde. Vrouwen kregen recht op arbeid, recht op gelijke beloning en recht op abortus. De zorg voor het gezin en de opvoeding van de kinderen kwamen onder de verantwoordelijkheid van de staat. Er zouden collectieve voorzieningen komen voor het gezin en de kinderopvang. De staat slaagde er echter niet in gelijke tred te houden met de realisatie van de collectieve voorzieningen en het aantal werkende vrouwen, zodat het gezin niet verdween.

Dit kwam Stalin goed van pas, die al spoedig het gezin tot de hoeksteen van de samenleving bombardeerde, maar de vrouwen niet naar huis stuurde. Integendeel, de vrouwen werden een soort superheldinnen die overal geëfficheerd werden als èn hardwerkende Kolchozboerinnen èn supermoeders die al het lief en leed van het gezin op de keurig gekapte en opgemaakte hoofdjes laadden.

Het is de kracht van Stalin geweest en het isolement waarin de hele maatschappij verkeerde, dat de vrouwen dit als hun natuurlijke bestemming zijn gaan zien.

Het Westen en de Russische vrouw

Hoe keken wij in het Westen nu tegen de Russische vrouw aan? Ook in het Westen hebben wij vaak te weinig stilgestaan bij de feitelijke positie van de Russische vrouw. Ze had recht op arbeid en op gelijke beloning. Recht op abortus en dat was nou precies wat wij ook wilden.

Maar wij gaven ons er geen rekenschap van dat dit gebeurde in een patriarchale maatschappij. En alsof dit nog niet genoeg is, was en is de Sovjetunie niet alleen een patriarchale maatschappij maar ze was ook een totalitaire maatschappij.

Het gevolg is dat vrouwen niet alleen bleven opdraaien voor de zorg van gezin en kroost - dit was nu eenmaal haar natuurlijke bestemming -, maar bovendien volledig onderworpen waren aan een staat die totale instemming met haar beleid opeiste. Onafhankelijke vrouwenorganisaties of -bewegingen bestonden er tot voor kort niet. Het *Sovjet Vrouwen Comité* was een regelrechte spreekbuis van de partij. In het aan haar verbonden blad *Sovjet Vrouw* zag je maand na maand heldinnen melkmeisjes, heldinnen textielarbeidsters en ga zo maar door. Het beeld dat dit blad van de vrouw schetste zag er als volgt uit: op haar werk produceerde ze meer dan het plan vereiste. Thuis zag je haar met een schortje voor de heerlijkste taarten bakken of de kinderen met het huiswerk helpen. Verder deed deze kei van een vrouw ook nog allerlei maatschappelijke activiteiten in de buurt.

Als je dat blad al in handen kreeg, dan moest je er wel een groot minderwaardigheidscomplex aan over houden. Het waren dit soort vrouwen die hun weg vonden naar het Centrale Comité van de Partij. Ze worden nu de ja-vrouwen genoemd. Vrouwen die op alles ja zeiden. Waarop werden zij gekozen?

Zij werden gekozen op hun arbeidsprestaties. Ze dienden als voorbeeld voor allen. Toen in 1981 de weefster Goloebeva gekozen werd in het Centraal Comité sprak ze de volgende woorden: "*Ik heb meer dan een miljoen meter stof geweven en zo in vijf jaar het werkplan van 20 jaar vervuld. Dit is mijn cadeau als arbeidster aan het 26ste congres van onze communistische partij*", aldus Goloebeva.

Dit is nu niet bepaald een politieke toespraak zou ik zo zeggen.

In het Centraal Comité was een aantal plaatsen gereserveerd voor vrouwen uit het Vrouwen Comité. Ze werden voorgedragen door lokale vrouwenraden en als ze ook nog lid van het *Sovjet Vrouwen Comité* waren, maakten ze kans om gekozen te worden in het Centraal Comité van de Partij. Hoger dan dit orgaan kwam er praktisch geen vrouw. In haar hele geschiedenis was slechts eenmaal een vrouw lid van het Politbureau en één kandidaatlid.

En zo is het gesteld met de vrouwen over de hele linie. In de lagere regionen is het aantal vrouwen op de werkvloer en in de politiek gelijk aan het aantal mannen. Kom je echter hoger dan ontstaat er een piramide. Er zijn steeds meer mannen en steeds minder vrouwen. Privileges, zoals zwangerschapsverlof en vrij bij ziekte van een kind, worden

aan vrouwen gegeven en niet aan het gezin. Dus voor een belangrijke functie neemt men liever een man dan een vrouw. Die blijft niet zo vaak thuis. Hierdoor verdwenen vrouwen naar de achtergrond.

Hoe ziet de arbeidsverdeling in de Sovjetunie er ongeveer uit?

95% van de vrouwen boven de leerplichtige leeftijd werkt. 75% van alle artsen is vrouw; 44% van alle ingenieurs zijn vrouwen en meer dan 90% van de leerkrachten is vrouw. In al deze beroepen is het salaris lager dan modaal. Op het ogenblik vindt men dat er een gevaar schuilt in de feminisering van het onderwijs en worden daar de salarissen wat verhoogd, om voor dit werk ook mannen aan te trekken.

Wat zijn zoal de redenen die voor vrouwen mede bepalend zijn in een keuze van een baan?

Het werk moet niet al te ver van huis zijn, want de kinderen moeten naar school of de crèche gebracht worden. Er moet ruimte op het werk zijn om boodschappen te kunnen doen. Er wordt gezocht naar bedrijven waar ook levensmiddelen en kleding van betrokken kan worden. Vaak zijn deze voorwaarden belangrijker dan een plaats waar carrière gemaakt kan worden.

Zoja Krilova, hoofdredactrice van het blad *Arbeidster* zegt over vrouwen het volgende:

In ons land zijn op het ogenblik twee meningen ten opzichte van de positie van de vrouw. Ten eerste, de vrouw moet thuis blijven. Want als het gezin goed loopt, zal de criminaliteit worden teruggedrongen en zal zelfs verdwijnen. Er zal geen alcoholisme zijn. De groeiende criminaliteit en het alcoholisme van de mannen worden op de vrouwen geschoven. Hadden ze maar thuis moeten zijn.

De tweede opvatting is dat vrouwen juist wel moeten blijven werken, dat is het belangrijkste; alle andere problemen maak je ondergeschikt aan je werk.

Ongelukkigerwijze is het nu juist deze tweede opvatting die tot op de dag van vandaag in de Sovjetunie geldt. Ben je huisvrouw zonder baan buitenshuis wordt je met de nek aangekeken.

Maar werk je al te hard aan een carrière dan hoor je er ook niet bij.

aldus Zoja Krilova.

Zij verwoordt hiermee twee traditionele opvattingen:

- De oude pre-revolutionaire agrarische opvatting dat de vrouw thuis is en de gezinstaken op haar schouders rusten.
- De Sovjetgedachte, die veronderstelt dat de vrouw werkt en de gezinstaken worden overgenomen door de staat.

Mijns inziens schuilt er in de verklaring van Zoja Krilova een addertje onder het gras. Volgens haar staat de Russische vrouw geplaatst voor het dilemma van of de oude agrarische opvatting of de oude communistische opvatting. Wat zij niet onderkent is, dat de Sovjetunie altijd een patriarchale maatschappij is gebleven. Ze zegt niet dat mannen medeverantwoordelijk gemaakt moeten worden voor het reilen en zeilen van het gezin. Misschien is hier wel sprake van een zekere opzet, want onder veel vrouwen heerst de opvatting dat mannen eigenlijk infantiele wezens zijn.

Wat nog vreemder is, is het feit dat vrouwen die wel carrière gemaakt hebben, niet in het minst de neiging hebben op te komen voor andere vrouwen. De econome Zadslavskaja bijvoorbeeld is van mening dat de vrouwen maar naar huis terug moeten, behalve zichzelf dan. Vrouwen hebben mij verteld diep beledigd te zijn, als ze gevraagd worden voor vrouwenbladen te schrijven. Dan hoor je er niet bij. Achmatova was een dichter. Niet een dichteres. Een dichteres is iemand die een beetje in de keuken aan gedichtjes prutst.

In de Russische samenleving werken meer vrouwen dan mannen. De meeste van deze vrouwen zijn hoger opgeleid dan de mannen! Toch zijn het voornamelijk vrouwen die laag betaalde en laag gekwalificeerde arbeid verrichten. Vrouwen werken aan spoorlijnen, kappen bomen, werken aan de lopende band, in de textielindustrie en in de abattoirs. Op de een of andere manier is er op deze terreinen in het geheel geen technische vooruitgang te bespeuren. Terwijl in de meer traditionele mannelijke beroepen zoals wetenschappelijk onderzoek, het leger en de ruimtevaart de techniek relatief hoog ontwikkeld is. Het resultaat is dat vrouwen minder verdienen dan mannen. Eén van de redenen hiervoor kan zijn dat als vrouwen eenmaal getrouwd zijn 70% haar positie niet verbetert of een opleiding volgt. Ze geven hun banen niet op maar klimmen ook niet hoger op de maatschappelijke ladder.

Voor ongewenste intimiteiten op het werk hoeven de meeste van deze vrouwen niet bang te zijn. Ze worden ternauwernood als mensen be-

schouwd, meer als werkezels. De publiciste, Larissa Koetnetsova, spreekt over de derde sexe. Ze zegt hierover:

Als we spoorwegrails repareren en treinwagons optillen (65.000 vrouwen, bijna een derde van al het spoorwegonderhoudspersoneel, werken in zulke zware banen) zijn we om het zo maar eens te zeggen, geen vrouwen. Als we in wereld's wreedste abortussysteem terechtkomen, zijn we weer geen mensen, maar biologische proefdieren van het vrouwelijk geslacht. Aan de andere kant echter, als we een deel willen hebben in de besluitvorming, behoren we ineens tot 'het zwakke geslacht'. Hoe is het anders mogelijk, dat onze vrouwelijke werkers, die voor 51% van het totaal van de produktie in ons land verantwoordelijk zijn, geen professionele politici of regeringsfunctionarissen kunnen voortbrengen?

Een onderzoek heeft uitgewezen dat vrouwen gemiddeld 36 uur per week aan de huishouding en kinderopvang besteden. Mannen ongeveer 6 uur. In Moskou heb je nog een oven en een koelkast, maar zodra je in de dorpen komt, bestaan die nauwelijks. Daar moeten de vrouwen nog water putten. Vele uren staan vrouwen in de rij. Dit is een overbekend fenomeen. Maar het is misschien wel eens goed om er even bij stil te staan waarvoor deze vrouwen in de rij staan.

Zo staan ze bijvoorbeeld bij de groenteman niet in de rij om mooie gewassen en gesneden groente te bemachtigen. Toen ik voor de eerste keer bij m'n groenteman een zak aardappelen had gekocht, dacht ik dat ik per vergissing een zak aarde gekocht had. Pas toen de inhoud van de zak een uur in het bad had gelegen, kwamen de aardappelen te voorschijn. Vrouwen staan in de rij voor zulke basisgoederen als suiker, zout, kaas of worst en laatst in Moskou zelfs voor brood.

Financieel gezien kan een vrouw niet thuisblijven. Haar salaris is de helft van het gezinsinkomen. Overigens willen de meeste vrouwen ook niet thuisblijven. Uit een onlangs gepubliceerde statistiek bleek dat slechts 20% van de vrouwen thuis wil blijven, 20% wil alleen maar een carrière en 60% wil beide kunnen combineren.

Voor de 20% vrouwen die thuis willen blijven, alsmede de 60% die beide willen combineren geldt, dat er dan eerst wat schot moet komen in de economische situatie. Vooralsnog zijn mannen en vrouwen finan-

cieel van elkaar afhankelijk. Keer op keer als ik vrouwen vroeg wat zij van hun leven vonden was het antwoord: "*Kasjmar*", verschrikkelijk. Ik kon maar niet begrijpen dat zoveel vrouwen hun leven verschrikkelijk vonden, maar nooit protesteerden, althans niet in het openbaar.

Protesteren

De vrouwen die ik hier naar vroeg, vonden mijn reactie een typisch Westerse. Een vriendin van mij, Olga Voronina, nota bene iemand met veel feministische publikaties op haar naam, werd zelfs heel kwaad. Of ik nooit in de geschiedenisboekjes had gekeken. "*Wij mochten toch niet protesteren! Het is ons afgeleerd*". Zoja Krilova zegt hierover:

Vele jaren heeft onze bevolking in totaal isolement geleefd van de buitenwereld, de hele tweede feministische golf is aan ons voorbijgegaan. Het is een fantastische ervaring om er nu achter te komen waar de rest van de wereld al die jaren mee bezig is geweest, vooral ook op het gebied van emancipatie. Maar protesteren? Vrouwen protesteren tegen alles, behalve tegen hun eigen condities. Ze moeten nog leren hun problemen als vrouwenproblemen te zien.

Toch is er in 1979 een groepje vrouwen geweest, dat wel iets van zich heeft laten horen. In dat jaar werd er door een zevental Leningradse vrouwen een samizdatblad opgericht *Maria* geheten. Zij stelden in dat blad allerlei sociale omstandigheden van vrouwen aan de kaak en ondanks het feit dat het blad slechts een oplage had van vier exemplaren werd het in korte tijd zeer bekend. Zo bekend zelfs dat de KGB er ongerust over werd. Nadat deze vrouwen eerst allerlei pesterijen over zich heen gestort hadden gekregen, werden ze in 1980 bedreigd met gevangenisstraf. Het was het jaar van de Olympische spelen en de vrouwenconferentie in Kopenhagen. Omdat men bang was voor een schandaal, werd de gevangenisstraf omgezet in uitwijzing en verlies van staatsburgerschap. Pas vorig jaar hebben een paar van deze vrouwen hun staatsburgerschap teruggekregen.

Angst voor de gevolgen van te grote openheid is ook nu nog overal in de Sovjetunie aanwezig en dit geldt met name ook voor de vrouwenbewegingen. Hoewel er aan de top veel censuur afgeschapt is, heeft dit nog maar weinig weerslag gevonden in het logge bureaucratische ap-

paraat eronder. Ik heb het aan den lijve ondervonden toen ik een artikel geschreven had voor het blad *Sovjet Vrouw*. Men had mij nadrukkelijk verzekerd dat het artikel er in zijn geheel in zou verschijnen. Maar toen ik het onder ogen kreeg, bleek dat de kritiek die ik had op het overheidsbeleid er niet in terug te vinden was. De dame die mij voor dit artikel had uitgenodigd, had liever ruzie met mij dan met haar bazen.

En er staat voor zulke vrouwen ook veel op het spel. Bijvoorbeeld geen reisjes meer naar het buitenland. Zo ziet ook de buitenlandse editie van het blad *Sovjet Vrouw* er heel anders uit dan de binnenlandse uitgave. In de buitenlandse editie worden actuele onderwerpen besproken en is de tendens, dat in de Sovjetunie de vrouwen de zaakjes dik voor elkaar hebben; op het belachelijke af vaak. Een aantal maanden geleden was een vriendin van mij op een bijeenkomst in Amerika en daar was ook een officiële delegatie van de *Sovjet Vrouwen Comité*. Toen er aan deze vrouwen gevraagd werd hoe het zat met de lesbische vrouwen in de Sovjetunie, antwoordde een vertegenwoordigster van dit comité in alle ernst, dat er in de Sovjetunie voortreffelijke medische voorzieningen waren om deze vrouwen te genezen. De zaal barstte in lachen uit, maar mijn vriendin kon wel onder de bank kruipen van schaamte. Nog een voorbeeld. Gorbatsjov gaf in Amerika een interview en antwoordde op de vraag of hij staatszaken ook met Raisa besprak: "*Ik bespreek alles met mijn vrouw*". Toen dit interview in de Russische kranten verscheen was deze zin eruit gelaten.

Wat is nu in de Sovjetunie het plaatje van de ideale vrouw?

Ideaal is als je niet zoals Raisa naast je man in het openbaar verschijnt, maar keurig in je Datsja thuis blijft zitten. Als je wel werkt, maar geen carrière ambieert. Als je leiding geven aan mannen overlaat. Leidinggeven is niets voor vrouwen, zo beweren de Russische heren. Ze hebben te veel vrouwelijke emoties. Vrouwen barsten bij spanningen op het werk veel te snel in tranen uit.

Maar als je een leven lang in staat bent om voor alles uren lang in de rij te staan, zonder in tranen uit te barsten, kan je ook wel wat aan op je werk. En als je zonder gezeur keer op keer weer een abortus ondergaat.

Abortussen

Ik wil hiermee de overstap maken naar een onderwerp dat op het ogenblik in de Sovjetunie eindelijk ook ter discussie staat. De abortuskwestie.

Het staat iedere vrouw in de Sovjetunie vrij zich te laten aborteren. Waarom is er dan zo'n grote discussie over op gang gekomen? Omdat abortus tot nu toe vrijwel de enige mogelijkheid was van geboortebeperking. Veel vrouwen rond de veertig hebben tot wel 20 abortussen achter de rug en hebben zich als resultaat daarvan praktisch mismaakt.

Want hoe worden deze abortussen verricht?

In de kliniek liggen vrouwen naast elkaar te wachten tot ze aan de beurt zijn. Omdat de abortus zonder verdoving geschiedt, ben je in paniek als je eindelijk zelf aan de beurt bent. In de volksmond heten de abortusklinieken niet voor niets de gehaktmolens.

Een vriendin van me vertelde, dat toen ze een keer in het buitenland hoorde dat vrouwen ook psychologisch begeleid werden bij deze ingreep, ze spontaan in huilen uitbarstte. *"Als je bij ons aan de beurt bent voor een abortus krijg je een dag vrij. De neveneffecten van abortus zijn verschrikkelijk. Veel vrouwen kunnen na zo'n vier abortussen helemaal geen kinderen meer krijgen"*, zei ze.

Waarom heeft men in de Sovjetunie zo weinig gedaan aan andere vormen van geboortebeperking? De hoofdredactrice van het blad *Arbeidster*, Zoja Krilova zegt hierover het volgende:

Toen we over voorbehoedsmiddelen begonnen te denken kwamen we erachter dat in het Westen de pil door artsen wordt voorgeschreven, terwijl in de Sovjetunie artsen er tegen zijn. Zij beweren dat het heel schadelijk voor de gezondheid is. We hebben geen bedrijven die voorbehoedsmiddelen produceren, we moeten ze uit het buitenland voor harde valuta importeren.

Ook hiervoor geldt weer het isolement waarin deze maatschappij zo lang heeft verkeerd. Er heerst zowel onder de bevolking als onder de medici de opvatting dat een abortus geen kwaad kan. Sterker nog, een abortus per jaar zou goed zijn voor het vrouwelijk organisme.

Nu is het niet zo, dat er in de Sovjetunie helemaal geen andere contraceptieven zijn. Er is het condoom, in de volksmond de 'overschoen' geheten. De naam zegt het al. Er kleven nogal wat bezwaren aan. Verder was het condoom zo schaars dat een gezin gemiddeld zeven keer per jaar zo'n 'overschoen' kon bemachtigen. Daar komt bij dat in deze patriarchale maatschappij de kwestie van geboorteregeling een zaak van de vrouw is en hebben mannen in het geheel geen belang bij het bemachtigen van zo'n ding. Verder is er het spiraaltje. Het is van slechte kwaliteit en de controle er omheen nog slechter zodat het spiraaltje ook niet erg populair is. Dan is er de pil, geïmporteerd uit Hongarije. Van hetzelfde laken een pak. Ergens blijven steken op het niveau van zo'n twintig jaar geleden en - ik zei het reeds - zeer impopulair bij de artsen. Dus bleef de abortus over.

Toen het blad *Arbeidster* twee jaar geleden de abortuskwestie voor het eerst onder de loep nam, ontvingen ze in een maand meer dan 2000 brieven waarin vrouwen vertelden hoe ze zo'n abortus ondergaan hadden. Het probleem is, dat zowel artsen als vrouwen zelf ervan overtuigd moeten worden dat er veel gemakkelijker en veiliger wegen te bewandelen zijn. Er moeten financiële middelen beschikbaar komen om fabrieken, die contraceptieven produceren, op te zetten. Vooralsnog heeft het Ministerie van Gezondheid 14 miljoen roebels ter beschikking gesteld. Een druppel op een gloeiende plaat, maar toch ook een overwinning. Misschien mede als gevolg hiervan liggen er nu condoms en de Hongaarse pil bij de apotheek (althans in Leningrad en Moskou).

De toekomst van de Russische vrouw

Wat zou er in de toekomst kunnen veranderen voor de Russische vrouw? In de eerste plaats hangt dit natuurlijk heel erg af van de ontwikkelingen in de Sovjetunie. Verandert er niets aan de economische situatie dan ziet het er voor iedereen behoorlijk hopeloos uit. Maar ook als Gorbatsjov eindelijk zijn economische hervormingen doorzet zal de huidige werkeloosheid enorm toenemen. En daarin schuilt een groot gevaar voor vrouwen.

Krilova zei hierover in de opperste Sovjet:

We hebben nu al de feminisering van de armoe. Van de meer dan 41 miljoen mensen, die onder de armoegrens leven, is het overgrote deel vrouwen. Maar als we niet oppassen krijgen we hier bovenop de feminisering van de werkloosheid, want de werklozen zullen vooral vrouwen zijn.

Er is in de Sovjetunie de laatste vijf jaar sprake van een stimuleringsbeleid ten aanzien van het gezin. In zijn in 1984 verschenen boek *Perestroika* schrijft Gorbatsjov:

We hebben ontdekt dat veel van onze problemen met betrekking tot onze zeden, cultuur en met betrekking tot de produktie, gedeeltelijk worden veroorzaakt door het verslappen van familiebanden en een lakse houding ten aanzien van gezinsverantwoordelijkheden.

Hier ligt een boodschap aan mannen zowel als vrouwen zou je zeggen, maar nee, want Gorbatsjov vervolgt:

... dit is een paradoxaal gevolg van onze oprechte en politiek gerechtvaardigde wens vrouwen in ieder opzicht gelijk te maken aan mannen. In het kader van de Perestroika zijn we nu begonnen deze tekortkomingen te overwinnen. Daarom houden we nu verhitte debatten in de pers, in openbare organisaties, op het werk en thuis over de vraag wat we moeten doen om het vrouwen mogelijk te maken hun zuiver vrouwelijke opdrachten weer op te vatten.

Het is niet moeilijk te bedenken dat een dergelijk beleid in één klap twee nijpende probleemkwesities in de Sovjetunie zou helpen oplossen.

In de eerste plaats zou, we spraken hier reeds over, de toenemende werkloosheid op de vrouwen kunnen worden afgewenteld. In de tweede plaats zou er gehoor worden gegeven aan de ongerustheid van de demografen, die de grote bevolkingsaanwas in Centraal-Azië met lede ogen aanzien en nu grotere gezinnen in Rusland propaganderen. Ineens waren er allerlei geluiden te horen, dat vrouwen niets liever wilden dan heerlijk thuiszitten. Dit ging zelfs het conservatieve Vrouwen Comité te ver.

Ze stelden een onderzoek in en haar voorzitter Zoja Poechova kon het parlement meedelen dat 80% van de vrouwen wilden blijven werken. Waar vrouwen genoeg van hebben, aldus Poechova, zijn de ellenlange rijen, het gebrek aan huishoudelijke apparatuur, de condities waarin ze moeten werken, maar niet van werken zelf.

Op het ogenblik probeert de werkgroep van vrouwelijke afgevaardigden in de Opperste Sovjet vier grote probleempunten onder de aandacht te brengen. In de eerste plaats willen ze dat vrouwen actief gaan deelnemen aan het proces van Perestrojka en zich losmaken uit de apathie tegenover het gehele regeringsbeleid. Ikzelf ben hier nogal pessimistisch over, maar gezegd moet worden dat Gorbatsjov heeft laten weten actief te zullen meewerken aan een beleid waarin vrouwen een kans zullen krijgen hogere posities op het werk en in de politiek te verwerven. Ook zullen zaken als wie zwangerschapsverlof opneemt of thuisblijft bij zieke kinderen, door het gezin zelf besloten kunnen worden. In de tweede plaats willen ze de ongelijkheid in salarissen tussen mannen en vrouwen aanpakken en in de derde plaats de werkloosheid onder vrouwen. De werkgroep heeft de eis op tafel gelegd dat er herscholingsprojecten opgezet worden voor vrouwen. Ten vierde: een beleid dat er op gericht is vrouwen zowel als artsen erop te attenderen dat er nog andere middelen zijn dan abortus om ongewenste kinderen te voorkomen. Naast de vrouwenwerkgroep in het parlement is er het *Sovjet Vrouwen Comité*. Dit comité is de enige officiële woordvoerder van de vrouwen in de Sovjetunie. Keer op keer herhaalt haar vertegenwoordigster in het parlement dezelfde oude klachten en eisen van vrouwen. De voorstellen gaan echter nooit verder dan eisen van arbeidstijdverkorting voor moeders en het veranderen van de meest moeilijke arbeidsomstandigheden. Tot radicale uitspraken over de discriminatie van vrouwen in de Sovjetunie zijn ze niet te bewegen.

Verder zijn er talloze organisatietjes en bewegingkjes van vrouwen die zich met even zovele onderwerpen bezighouden. Om maar wat te noemen. De moeders van soldaten, die de deplorabele toestanden van het leger aan de kaak stellen. Bewegingen van vrouwen die zich bezighouden met het milieubeleid (of liever gezegd het ontbreken ervan). Vrouwen zijn actief in hulpverlening, in nationalistische en religieuze organisaties. Slechts een handjevol feministische vrouwen houdt zich bezig met vrouwenvraagstukken. Ik denk dat met name de feministische beweging, hoe klein ze ook is, een kans maakt.

De eerste studies over het Westers feminisme zijn in de Sovjetunie al in 1974-'75 gedaan. Maar, op de toen gebruikelijke manier, door een groep ideologen van de Communistische Partij. Er is tot op de dag van vandaag nog geen enkel feministisch boek vertaald in het Russisch. Artikelen met het woord feminisme zelf zijn pas een paar jaar geleden voor het eerst in de Russische pers verschenen. Dit betekent dat de feministische beweging nog in de kinderschoenen staat. Er zijn boeken en artikelen nodig, een feministische pers en vrouwenstudies. Voorlopig moeten zij niets hebben van de officiële vrouwenorganisatie, die zij nog altijd beschouwen als een spreekbuis van de partij.

Gebaseerd op datzelfde wantrouwen weigeren zij vooralsnog gebruik te maken van de persen van de drie grote officiële vrouwenbladen: *Sovjet Vrouw*, *Arbeidster* en *De Boerin*.

De hoofdredactrice van het blad *Arbeidster* zegt feministische artikelen te zullen plaatsen. Of dit ook voor de bladen *Sovjet Vrouw* en *De Boerin* geldt betwijfel ik sterk.

Er is de partij *Vrouwen voor Sociale Vernieuwing*. Het programma van deze partij is mij niet bekend, maar wel weet ik dat zij contact heeft opgenomen met een mij bekend groepje feministische vrouwen. Deze vrouwen zijn al twee jaar bezig een onderkomen en een pers te krijgen. Eén van de vrouwen van de partij *Vrouwen voor Sociale Vernieuwing* beheert een groot pand voor artiesten in het centrum van Moskou en zij heeft mijn vriendinnen een onderkomen in dat pand aangeboden. Het zou het eerste vrouwen-inloophuis worden. De vrouwen hebben daar een tentoonstelling van vrouwelijke kunstenaars geopend. Deze tentoonstelling hebben zij - en dat in de Sovjetunie - binnen vijf dagen gerealiseerd!

De laatste opgerichte partij en in ieder geval de leukste is *De Nieuwe Libertijnse Partij*. Deze partij heeft de problemen van homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en prostituees onder haar vleugels geborgen. Ze waren in één klap beroemd toen ze voor het Intourist Hotel in Gorkistraat 500 condooms over de menigte uitstrooiden en posters bij zich droegen waarop stond: "vijf miljoen condooms voor een nucleaire onderzeeër" en refererend aan het 500 dagen plan van de econoom Sjatalin: "500 bordelen in 500 dagen".

Zoja Krilova zegt over al deze groeperingen:

Vrouwen moeten leren begrijpen dat ze zich zullen moeten verenigen. Ze zullen in de naaste toekomst moeten samenwerken.

De problemen van vrouwen in Rusland zijn groot en zullen dat in de toekomst voorlopig ook blijven. De meeste vrouwen die ik sprak zijn zeer pessimistisch. Olga Voronina verwoordde dit als volgt: "*De demoralisatie zie je overal als je om je heen kijkt*".

Zelf denk ik dat er wel een lichtpuntje is aan het einde van de donkere tunnel. Er is een groeiend verzet van vrouwen tegen het lijdzaam alles over zich heen laten komen. Vrouwen zijn niet meer passief. Ze hebben een uitweg. Steeds meer vrouwen proberen zelf uit de ellendige situatie te komen. Dit zullen voorlopig wel weer een nieuw soort superheldinnen zijn, maar die zullen zich niet meer door de partij of staat laten gebruiken. Als vrouwen eenmaal hun problemen zullen onderkennen zullen ze gaan demonstreren. "*We hebben geen keus*", zegt Zoja Krilova, "*we kunnen moeilijk met z'n allen het land verlaten*".

Wat er mis ging met de ontwikkeling van het communistisch-economisch systeem

Y.S. Brenner

The bourgeoisie, during its rule of scarcely one hundred years, has created more massive and more colossal productive forces than have all the preceding generations together.

Karl Marx and Friedrich Engels,
The Communist Manifesto (1848)

Without general elections, without unrestricted freedom of free struggle opinions, life dies out in every public institution, becomes a mere semblance of life, in which only the bureaucracy remains the active element. Public life gradually falls asleep, a few dozen party leaders of inexhaustible energy and boundless experience direct and rule. Among them, in reality, only a dozen outstanding heads do the leading and an elite of the working class is invited from time to time to meetings where they are to applaud the speeches of the leaders, and to approve proposed resolutions unanimously - at bottom then, a clique affair - a dictatorship to be sure, not however of the proletariat but only of a handful of politicians ... Such conditions must inevitably cause a brutalization of public life; attempted assassinations, shooting of hostages, etc.

Le Populaire (1922),
Rosa Luxemburg's treatise
on the Russian Revolution
(November 1918)

Door de wijze waarop de communisten planning en staatscontrole in Rusland toepasten, kwamen deze in opspraak en kwamen de negatieve effecten in het brandpunt van de aandacht. Hierbij wordt wel vaak uit het oog verloren dat staatsplanning in Rusland moet worden gezien tegen de achtergrond van een economische achterlijke maatschappij

met een lange traditie van despotisme en niet tegen de achtergrond van een economisch ver ontwikkelde samenleving met een democratisch liberale traditie. In Rusland werd gepland voor economische groei. In de industriële Westerse wereld zou planning een instrument worden - en in sommige landen is zij dit al - voor het handhaven van economische stabiliteit en rechtvaardigheid.

In tegenstelling tot de verwachtingen van Marx vond de eerste succesvolle revolutie plaats in een quasi-feodaal en economisch achtergebleven land zonder industrie. Hierbij kwam dat de revolutie werd gevolgd door een militaire interventie van enkele kapitalistische landen. Dit heeft een erfenis achtergelaten die de gebeurtenissen in de daarop volgende jaren lange tijd hebben beïnvloed. Om de levensstandaard te verhogen en om in staat te zijn een volgende aanval van de kapitalistische wereld te kunnen afslaan, was de Sovjet-regering genoodzaakt tot snelle industrialisatie over te gaan. Zij zag dit als haar eerste en belangrijkste doelstelling. Nu is er vanuit de kapitalistische landen voldoende duidelijkheid over de in menselijke termen uitgedrukte hoge prijs die industrialisatie in de beginfase met zich mee brengt. Het vereist niet alleen een concentratie van kapitaal en het onttrekken van arbeidskracht aan het platteland ten dienste van de tewerkstelling in de steden, maar het vereist ook het opheffen van traditionele instituties. In het Westen leidde dit tenminste tijdelijk tot dalende levensstandaarden, grotere bestaansonzekerheid en telkens terugkerende perioden van massawerkloosheid. Met uitzondering van werkloosheid waren deze ziekten, die het natuurlijk bijproduct zijn van een omschakeling van de agrarische economie naar een industriële, ook onvermijdelijk in de Sovjetunie. In het Westen schreed de industrialisatie geleidelijk voort, maar in Rusland was het een race tegen de tijd. Deze versnelling van industrialisatie voegde extra moeilijkheden toe en liet zijn sporen na op de sociaal-politieke structuur. In de Westerse landen leidden de ontberingen die de industrialisatie vergezelden tot verzet van de arbeiders, tot de ontwikkeling van de arbeidersbeweging en de socialistische partijen. Maar dezelfde oorzaken van ontevredenheid die in het Westen de arbeidersbeweging deden ontstaan, waren ook aanwezig in de Sovjetunie. En dat is de belangrijkste reden voor de hardhandige onderdrukking van ieder reëel of schijnbaar verzet in Rusland. De angst dat dit verzet zou leiden tot een vermindering van het tempo waarop de Sovjetunie zou kunnen industrialiseren, omdat meer van het nationaal produkt besteed zou kunnen

worden aan consumptie, was de bron van dat bijzonder onaantrekkelijke systeem dat in verband wordt gebracht met de naam van Stalin.

De brede socialistische beweging in Europa was niet in staat geweest de Eerste Wereldoorlog te vermijden. Alleen de Bolsjewieken en een klein aantal socialisten in het Westen verzetten zich daadwerkelijk tegen de oorlogsinspanningen. De meerderheid van de sociaal-democratische bewegingen ondersteunden de oorlog zodra die was uitgebroken. In Rusland spande Lenin zich tevergeefs in om een alliantie tussen de werknemerspartijen te bewerkstelligen. Derhalve maakte de Russische revolutie zich niet de beste humanistische tradities van het Westen en van de niet-Bolsjewistische Russische arbeidersbeweging eigen. Erger dan dat, de Bolsjewistische leiders ontwikkelden een achterdocht tegen iedere arbeidersklasse-beweging, hetgeen op haar beurt leidde tot een onderdrukking van al het onafhankelijke denken in Rusland. Maar het meest belangrijk voor het begrijpen van de verschrikkingen die gepaard gingen met de centrale planning in Rusland, was dat het historisch 'voorbarig' was. In het Westen namen de industrie en de industriële werkende klasse geleidelijk toe en gingen vooraf aan de ontwikkeling van een arbeidersklasse-bewustzijn. In de Sovjetunie was het proces omgekeerd. Industrialisatie moest nog worden gerealiseerd door een arbeidersklasse die al klassebewust was en net zegevierend uit de revolutie was gekomen: een arbeidersklasse, die nu het oude regime omver was geworpen, verwachtte de vruchten van haar overwinning te kunnen oogsten. Terugkerend van de slagvelden moet iedere arbeider zijn kleine particuliere hoop en dromen hebben gehad over de te realiseren toekomst, nu de dingen in Rusland waren veranderd. Maar wat was de realiteit. De economie van het land was in een toestand van volledige chaos. De regering was niet in staat om de traditionele weg te volgen voor het financieren van het proces van industrialisatie uit de verkoop van het landbouwsurplus aan de kapitalistische landen, noch iets anders te doen dan een beleid te voeren van industrialisatie in een zo snel mogelijk tempo. De ontwikkeling een industrie uit uitvoer-verdiensten te financieren zou de groei afhankelijk hebben gemaakt van de 'good-will' van het vijandelijke kamp van kapitalisten die de prijzen zouden vastleggen of zouden weigeren aan Rusland de meest noodzakelijke goederen te verkopen. Van het vertragen van het tempo van industrialisatie en het geleidelijk in etappes arbeidskracht vanuit de landbouw in te zetten in de industrie was geen sprake omdat, tenzij de regering in staat was om het land zeer snel te industrialiseren, het spoedig onder de interne en

externe druk zou bezwijken. Om deze redenen kon de regering weinig anders doen dan de werknemers te vertellen te wachten en ondertussen de buikriem steeds verder aan te halen en dan steeds meer nadruk te leggen op het tempo van industrialisatie. Dit in de hoop dat door het toegenomen tempo van kapitaalproductie spoedig de kosten van de consumentengoederen zouden dalen en daarmee het reële inkomen van de bevolking zou laten doen toenemen. Deze politiek vereiste echter dat ten eerste zo veel als mogelijk van het nationale produkt zou worden gereserveerd als produktiemiddel. Maar dit hield in dat zo weinig mogelijk zou worden aangewend voor de direkte bevrediging van de behoeften van de consument. Een dergelijke politiek is zelfs moeilijk uit te voeren wanneer de economie snel groeit en de bevolking goed is opgeleid, laat staan in een tijd wanneer gewapende mensen terugkeren uit een oorlog en uit een zegevierende revolutie die hun hoop en verwachtingen voor een voorspoedige toekomst heeft doen toenemen. De onschuldige maar rechtvaardige vragen van de revolutionaire werknemers, die in het Westen zo'n belangrijke rol speelden in de vooruitgang van de industrialisatie, ondergingen een metamorfose in de Sovjetunie en werd schadelijk voor de socialistische ontwikkeling. In het bijzonder de rijkere boeren die in het vóór-revolutionaire tijdperk relatief goed af waren, waren onwillig hun levensstandaard te verlagen na jaren van oorlog en deprivatie. In de handen van Stalin werd dit gebrek aan enthousiasme om deel te nemen aan het opbouwen van de toekomst ten koste van het heden benaderd als verraad. Om de industriële groei te versnellen probeerde Stalin zoveel mogelijk aan de agrarische sector te onttrekken. Toen overtuiging faalde gebruikte hij dwang. Zoals de gebeurtenissen uitwezen, viel dit idee niet goed. Boeren hielden zoveel mogelijk van hun produktie achter en keerden zich tegen het nieuwe regime. Het enorme planningsapparaat moest worden aangevuld met een ander om de mogelijke uitbarsting van ontevredenheid te onderdrukken en de achterover gedrukte produktie op te sporen. Te zamen met de slechte tradities die waren geërfd uit de voor-revolutionaire bureaucratie, gaf dit al snel de aanstoot tot de ontwikkeling van een ambtenarenkorps als klasse op zichzelf. Een klasse die tevreden was orders en instructies van bovenaf uit te voeren zonder zich zorgen te maken over de aard van deze orders en hun inhoud. Tegelijkertijd onderdrukte deze klasse alle kritiek die van onderaf op deze instructies kwam. Het was dodelijk voor iedere kiem van zelfstandig denken. Na verloop van tijd was Stalin alleen de enige die in staat was te denken en beslissingen te nemen. De partij, haar apparaat, en het gehele systeem van staatsbureaucratie, waren er

hoofdzakelijk om de instructies uit te dragen. Alle kritiek werd gelijk gesteld aan een aanval op de partij en het leiderschap. Het natuurlijke bijproduct van deze gang van zaken was de welbekende cultus van persoonlijkheid. Daar onafhankelijk denken werd beschouwd als ketterij, konden alleen zij die geen verbeeldingskracht bezaten de partij goed dienen.

Socialisme heeft tot doel de christelijke liefdadigheid te vervangen door de regel van recht en verantwoordelijkheid, door het idee dat ieder mens recht heeft op een gelijk deel aan materieel en geestelijk welzijn en dat ieder lid van de samenleving individueel verantwoordelijk is voor zijn medemens. Dit idee werd onder Stalins discipline verdraaid. Terwijl het Sovjetonderwijs succesvol was in het in diskrediet brengen van het christendom en hypocriete uitingen van medelijden, slaagde het er niet in een besef van verantwoordelijkheid en menselijke waardigheid te verheffen tot het vereiste morele plateau om hun plaats in te nemen. Zowel rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid werden ontdaan van hun morele waarden en veranderd in een systeem van technologie. De rechten van het individu werden teruggebracht tot een minimum, tot het recht te werken en te eten. Het idee van sociale verantwoordelijkheid werd omgezet in alleen een stelsel van output-cijfers en produktie. Dit bracht zeker economische groei voort maar het produceerde geen nieuw type van socialistische moraal. Dus slecht uitgerust om het verval van de socialistische moraal tegen te gaan en overheerst door de middelmatigheid van het Russische ambtenarenkorps stagneerden ook de literatuur en filosofie. Na te hebben gefloreerd aan het eind van de 19de eeuw en kort na de revolutie werd Russische socialistische literatuur en politiek-denken teruggebracht tot propaganda. In een noodlottige poging het te gebruiken als een opvoedingsinstrument, hield de literatuur zich hoofdzakelijk bezig met de beschrijving van een samenleving zoals die zou moeten zijn en niet met zoals die is. De helden werden volmaakte idealen en de schurken door en door slechte vijanden van de mensen en de partij. Er was geen ruimte voor de ontwikkeling van karakters en situationele invloeden. Literatuur vervreemde daarom steeds meer van het leven en verdiende over het algemeen, er zijn uitzonderingen, nauwelijks het predikaat literatuur. In deze vorm kon het nauwelijks een deugdelijke rol vervullen in de opvoeding van mensen op weg naar het socialisme. Een soortgelijk lot onderging de communistische filosofie. Alles wat daarvan in de tijd van Stalin overbleef waren scholastische oefeningen, Marx werd geciteerd en uitgelegd zonder dat enige kennis werd geno-

men van de veranderde realiteit sedert de dagen van Marx en Lenin. Ook de geschiedenis moest het lot van de literatuur en de filosofie delen. Zonder acht te slaan op het feit dat iedere marxistische en socialistische analyse geacht werd op onbevooroordeelde historische objectiviteit te zijn gebaseerd, verdraaide de partij willens en wetens historische feiten om denkbeeldige belangen te dienen. Hierdoor stagneerde de ontwikkeling van socialisme en het kwaad dat het progressieve denken hiermee werd aangedaan, overschreed de grenzen van de Sovjetunie. Rusland was het eerste socialistische land. Zowel vriend als vijand beoordeelden de verdiensten en fouten van het socialisme, staatsinterventie en economische planning aan de hand van het voorbeeld van de Sovjetunie. Het feit dat wat er in Rusland is gebeurd, gezien kan worden als een specifiek geval en niet als het algemene geval, is maar al te vaak vergeten.

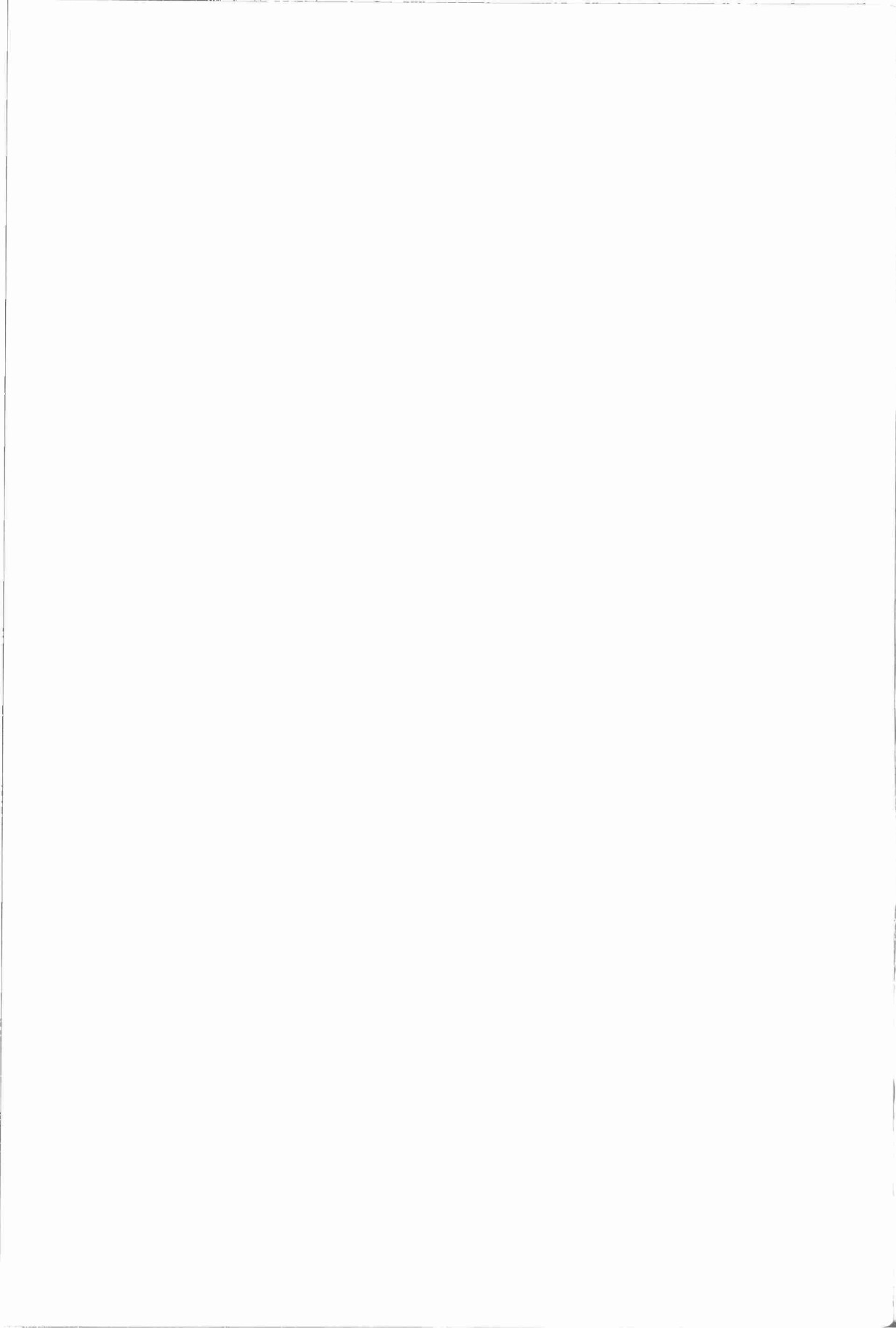
In feite was Sovjet-Rusland noch socialistisch noch was haar economie wetenschappelijk gepland. Marx had de socialistische revolutie voorzien in een hoog industriële maatschappij. Daarom waren de theoretische problemen van het communisme hoofdzakelijk geconcentreerd op distributie en niet op het scheppen van welvaart. De ontwikkeling van een industriële samenleving werd gezien als de historische taak van het kapitalisme. De bron van het Marxisme was de verontwaardiging over de onrechtvaardigheid van een kapitalistische samenleving. Marxisme was daarom een resultaat van de humanistische liberale moraal. Het was een ethische beweging die in het vervreemdend economisch systeem en de daarmee onafscheidelijk verbonden instituties, de hoofdoorzaak zag van de betreurenswaardige toestand waarin een groot deel van de mensheid verkeerde. De beëindiging van de kapitalistische produktieverhoudingen waren dus nooit een doel op zichzelf maar een middel voor de beëindiging van de verschillende typen vervreemding en sociale onrechtvaardigheid die de directe gevolgen waren van deze verhoudingen. De publieke controle over de produktiemiddelen was daarom niet het uiteindelijke doel van het socialisme maar het noodzakelijke middel waarmee de ethische doelen konden worden bereikt. Lenin zette in Rusland Marx niet alleen op zijn kop door een communistische regering (een superstructuur) in het leven te roepen vóórdát het kapitalisme haar historische taak in het scheppen van een industriële basis (een infrastructuur) voor het communisme had vervuld. Door dit te doen legde hij de grondvesten voor een systeem waarin de doelen met de middelen werden verwisseld. Wat als een socialistisch bouwwerk begon, werd in de loop van de tijd staats-

kapitalisme. Dat de controle over de produktiemiddelen net zo min in de Sovjetunie als in de kapitalistische landen direct erfelijk is, maakt weinig verschil voor de werkers die niet minder dan de werkers in de kapitalistische landen vervreemd zijn van de produktiemiddelen en van de bevoorrechte klasse van regering en partijbonzen die deze in Rusland controleren. Voor alle praktische doeleinden is er inderdaad weinig verschil voor iemand die niet een winkel kan binnengaan om de dingen te kopen die hij wil hebben omdat hij het geld er niet voor heeft of omdat hij niet beschikt over een kaart die hem identificeert als een lid van de bevoorrechte klasse van bureaucraten voor wie de speciale winkels werden geopend. Vanuit dit gezichtspunt was het Sovjet-socialisme in feite niets anders dan een variant van het kapitalisme waarin de angst van het arbeidskamp de plaats innam van de kreppeerangst onder het kapitalisme om zich te verzekeren van de discipline en het berusten van arbeiders in het proces van kapitaal-accumulatie en concentratie dat noodzakelijk is voor industrialisatie.

Wat waar was voor het Russisch socialisme was ook waar voor de Russische planning. *"Boekhouden en controle dat is het eerste dat is vereist voor het regelen van een soepel lopen, voor het juist functioneren van de eerste fase van het communisme,"* schreef Lenin in *De Staat en Revolutie*. Economie werd veranderd in een procedurele administratieve aanlegenschap die centraal werd gecontroleerd als een klein bedrijf met weinig aandacht voor de beperkingen van gecentraliseerd management en werkmotivatie. In 1925 publiceerde P. Popov een poging tot kwantificering van het volume en de structuur van de output die de nationale economie van de Sovjetunie binnenkwam van individuele filialen en haar distributie over de verschillende takken en klassen van de maatschappij. Zijn taak werd niet serieus genomen en Strumulins visie overheerste dat 'de nauwkeurigheid die zuivere wetenschap vereist zeker niet noodzakelijk is voor praktische doeleinden'. Pragmatisme was de 'wetenschappelijke planning' van het tijdperk van Stalin. In 1928 nam de Sovjet-planning de vorm aan van een reeks van vijfjaren-plannen met het doel de Verenigde Staten te overtreffen in de produktie per hoofd van de bevolking. In 1936 maakte Stalin bekend dat het socialisme in de Sovjetunie was bereikt en met het aanvaarden van een nieuwe grondwet legde hij de regel vast dat economische groei voortaan alleen nog maar gerealiseerd kon worden door beleidsrichtlijnen en hun uitvoering. Organische groei was niet langer van belang, omdat dit deel uitmaakte van de kapitalistische structuur. In de toekomst werden produktiedoelen niet langer gezien als technologische

voorspellingen maar als uit te voeren overheidsinstructies. Dit leidde tot een maximum in plaats van een optimum-planning. Door het ontkennen van kosten zoals de affaire van de kleine detailhandelsgeest, regelde Stalin de economie zonder te letten op de kosten-baten boekhouding voor individuele ondernemingen en sectoren. De verliezen werden verborgen in de niet gespecificeerde geaggregeerde gemiddelden en genegeerd omdat het algemeen sociaal nut niet gemeten kan worden met kosten-baten rekeningen van individuele bedrijven en sectoren. Niet eerder dan in 1957 durfde men dit idee publiekelijk in de Sovjetunie te bekritisieren. Ofschoon het theoretisch vanzelfsprekend lijkt dat investeringen in een sector worden opgeofferd ten einde een grotere algemene productie te verkrijgen, kan dit in de praktijk alleen worden gedaan op basis van een nauwkeurig onderzoek en in een goed geïntegreerd en verregaand georganiseerd systeem waar men zich streng aan de plannen houdt. Maar dit was niet het geval in het Rusland van Stalin. Plannen werden niet alleen veelvuldig veranderd maar er lijkt ook een eindeloze reeks van herzieningen te zijn aangebracht om scheefgroei tegen te gaan. Er werden steeds hogere prioriteiten gesteld. De plannen verloren hierdoor uiteindelijk alle samenhang. Van hoogste wet die onwrikbare beginselen aangaf voor de allocatie van produktiemiddelen en de verdeling van het nationaal inkomen, werden plannen niet meer dan benaderingen die ontvanke-lijk waren voor veranderingen op elk moment wanneer het niet op papier vastgelegde plan dit vereiste. Zij werden niet meer dan een lijst van macro-economische keuzes. Maar centrale planning zonder voor iedere subsector gedetailleerde winst- en verliesboekhouding wordt onmogelijk zonder constante veranderingen die het overkoepelende plan verstoren. De afwezigheid van een kostenrekening voor specifieke investeringen nodigde uit tot buitensporige overheadkosten, het bouwen van eigen 'koninkrijkjes', begunstiging van familieleden, inefficiency en wanbeheer. Dit wordt ons verteld door niemand minder dan autoriteiten op het gebied van de Sovjetunie als N. Krushchev (Pravda nov. 14, 1958) en L.I. Brezjnev (Pravda maart 26, 1965). Pas in de jaren 60 keerde de mathematische economie, dat toen Stalin dat 'spelen met grappige cijfers' noemde van de lijst van onderwerpen was geschrapt die in Rusland onderwezen werden, weer terug op de universiteiten onder de naam van planometrie. Russische planning kan daarom nauwelijks gezien worden als een getuigenis voor of tegen de wenselijkheid van planning in een hoog geïndustrialiseerde samenleving met een democratische traditie. En toch het feit dat het barbarisme van de nazi's wortel schoot in Duitsland, dat één van de rela-

tief meest ontwikkelde landen was in de jaren 30 (ofschoon het moet worden toegegeven, zonder een lange democratische traditie) en dat veel van de manifestaties van bureaucratische ongevoeligheid en middelmatigheid die samengingen met de staatscontrole en planning in de Sovjetunie, ook kunnen worden waargenomen in de Westerse welvaartsstaten, en dat een vierde macht van overheidspersoneel en managers zich ontwikkelt in Noord-Amerika en West-Europa die veel van de slechtste karaktertrekken van het Russische evenbeeld aan de dag legt (in het bijzonder de neiging om hun incompetentie en illegale activiteiten te bedekken met wetten die hen criminaliseren en die in staat zijn dit in de publieke aandacht te brengen), dit alles moet men niet uit het oog verliezen wanneer men de ontwikkelingen naar, en de wenselijkheid van meer staatsinterventie en planning in het Westen nader bekijkt. Het voorgaande uitstapje in de geschiedenis van de Sovjetunie, liet zien dat de Sovjetunie niet socialistisch was en de economie niet echt gepland. Dit aan te geven was noodzakelijk om het wijdverbreide begrip te ontzenuwen dat een geplande of socialistische economie per definitie moet leiden tot Russische toestanden, maar ook om de objectieve risico's te benadrukken die in Rusland zichtbaar zijn geworden, die niet verbonden zijn met een bepaalde fase van sociaal- en economische ontwikkeling of politiek regeringssysteem, maar die alle geplande samenlevingen bedreigen tenzij er op het juiste moment stappen worden ondernomen om ze te vermijden.

Personalialia

Drs. M. Blaisse is historicus en publicist. In 1981 verscheen van zijn hand een biografie van Anwar Sadat. In 1989 verscheen *Aboe Nidal bestaat niet. De mythe en de media*. Hij is hoofdredacteur van *European Affairs* en medewerker van *NRC Handelsblad*.

Dr. A.P. Goudoever (1944), doceert Oosteuropese geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij publiceerde over de naoorlogse geschiedenis, in het bijzonder van de Sovjetunie.

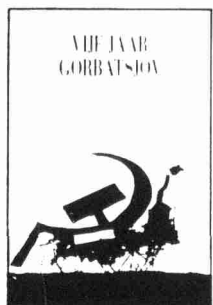
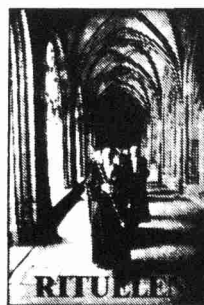
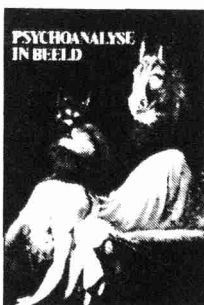
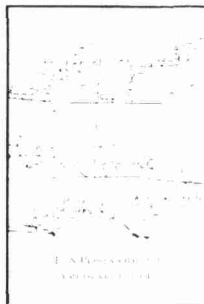
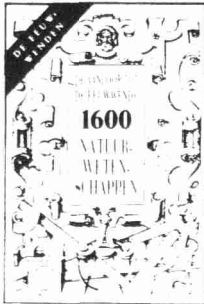
Mevr. dr. B.L. van Vucht Tijssen, is universitair hoofddocent kennis en context bij Algemene Sociale Wetenschappen bij de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zij publiceert ondermeer op het gebied van moderniseringsprocessen en culturele differentiatie.

Mevr. D. Ruevekamp (1940), is freelance journalist. Schreef over specifieke 'vrouwenkwesties' in o.a. Russische vrouwenbladen en het maandblad *Opzij*. Schreef daarnaast ook in diverse bladen en kranten over het 'dagelijks leven' in de Sovjetunie.

Prof.dr. Y.S. Brenner is hoogleraar in de economie aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij studeerde geschiedenis, politicologie en economie aan de universiteiten van Jerusalem, Basel en Londen en doceerde onder andere aan de universiteiten van Ghana en Ankara. Sinds 1972 is hij verbonden aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

STUDIUM GENERALE REEKS

TE BESTELLEN BIJ

Bureau Studium Generale RUU, Heidelberglaan 8, 3584 CS Utrecht, 030-532436.
Boekhandel Broese Kemink, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht, 030-534210.
Boekhandel Broese Kemink, Stadhuisbrug 5, Postbus 38, 3500 AA Utrecht, 030-313804.